

Az ellentmondás elve a formális és a dialektikus logikában

ERDEI LÁSZLÓ

1. A formális és a dialektikus logika képviselői között az elmúlt években elsősorban a gondolkodás alaptörvényeiről, ezen belül az ellentmondás törvényéről folyt a vita. Nem véletlenül. Elvégre a formális és a dialektikus logikus között, amennyiben mindketten materialisták, az alapvető különbség ama *módszerben* van, ahogyan közös objektumukhoz, a gondolkodáshoz közelítenek; márpedig hogy miképpen gondolkodjunk a gondolkodásról, azt leginkább a logikai alaptörvények foglalják számunkra össze. A dialektikus logika persze a törvényeknek egysokkal szélesebb és mélyebb skáláját ismeri, mint amennyit a formális logika a „gondolkodás alaptörvényei” címszóban összefoglal. A gondolkodási alaptörvények között azonban ott találjuk a mindkét módszer szempontjából rendkívül jelentős ellentmondás-törvényt, amelyben szinte benne sűrűsödik az egész probléma. Ezért érthető, ha a gondolkodási alaptörvények körül folyó vita általában mint az ellentmondás törvényével kapcsolatos vita kerül legtöbbször napirendre.

Mindez meghatározza tanulmányunk témáját. A gondolkodási alaptörvények kérdéséhez kívánunk hozzászólni, s tulajdonképpen valamennyit *ábrázoljuk* is. Közvetlenül azonban csak az ellentmondás elvéről lesz szó.

2. Közbevetőleg rendeznünk kell egy terminológiai problémát. Az olvasó látni fogja, hogy az ellentmondás elve legalább két értelemben fordul elő tanulmányunkban. Egyrészt formális logikai, másrészt dialektikus logikai mivoltában. Mármost könnyű belátni, hogy ha mind a kettőt ugyanazzal a névvel illetnénk, zavar keletkezne, amely esetleg lehetetlenné tenné gondolataink megértését. Ezért az alábbi terminológiai különbségtételt javasoljuk.

A formális logika ellentmondási elvét tanulmányunkban *nem-ellentmondási* elvnek fogjuk nevezni, minthogy tendenciája szerint amúgyis az ellentmondás kiküszöbölése. Elvégre azt mondja ki, hogy két, egymásnak ellentmondó ítélet nem lehet együtt igaz; hogy az ellentmondás a gondolkodásban mindenkor és minden esetben logikai hiba. Az ezzel ellentétes tartalmú, dialektikus logikai ellentmondási elvet viszont *ellentmondási* elvnek fogjuk nevezni, minthogy tendenciája szerint az ellentmondás igenlése. Ennek értelmében az ellentmondás két ítélet között nem feltétlenül logikai hiba; két egymásnak ellentmondó ítélet adott esetben együtt, sőt csak együtt igaz.

E terminológiai megkülönböztetéssel azonban az olvasót nem kívánjuk semmire sem előre elkötelezni. Mellőzze tehát az indokolást, s tekintse a fenti meghatározásokat pusztán neveknek vagy jeleknek, amelyek segítségével a tanulmány tartamára korlátozott közmegegyezéssel a vizsgálatban szereplő lehetséges tárgyakat elkülönítettük egymástól.

3. Szükségünk van rövid módszertani indokolásra is, mert a probléma megoldását az eddigiektől meglehetősen elütő módon kívánjuk elvégezni. Tulajdonképpen csak két szempont érvényesítéséről van szó, amelyek ráadásul különböző fajsúlyúak is.

a) Akár a hazai, akár a külföldi irodalmat tekintjük, a formális logikus egyik legfontosabb ellenérve a dialektikus logikussal szemben az, hogy az utóbbi állítólag összekeveri a gondolkodásbeli, ún. logikai dolgokat az anyagi valóság dolgaival. Pl. a nem-ellentmondás, illetve az ellentmondás elveivel kapcsolatos vitában: a dialektikus logikus állítólag helytelenül azonosítja a gondolkodásban jelentkező ellentmondásokat az ún. dialektikus ellentmondásokkal, amely utóbbiak — amennyire e véleményekből kihámozható — az anyagi dolgok ellentmondásai lennének csupán. Ez volt pl. *K. Ajdukiewicz*, *A. Schaff* és részben *G. Klaus* egyik legfőbb ellenérve a dialektikus logika álláspontjával szemben, s ezen a téves elképzelésen alapul hazai követőik felfogása is.¹

Véleményünk szerint ez az ellenérv rossz. Pusztán absztrakció, amely azon „alapul”, hogy a végtelen — limitatív vagy *non-A* típusú — ítéletnek objektív megfelelője a valóságban állítólag nincs. Ennek az ellenérvnek beható vizsgálata a fent említett formális logikusok egyikénél sem található meg.² De részletes elemzéssel mindeddig a dialektikus logika is adós maradt. Az alábbiakban tehát kísérletet teszünk a hiány pótlására.

b) Második módszertani megjegyzésünk maga is két részből tevődik össze.

Először : Fentebb említett formális logikusaink szerint a nem-ellentmondás elve *bármely* két egymásnak ellentmondó ítélet esetében érvényes. Ebből a felfogásból következik ama zárótétel, amelyet több-kevesebb tudatossággal vonnak le, hogy ti. a nem-ellentmondási elv tulajdonképpen korlátlan, azaz abszolút érvényű. A materialista dialektikus logikának azt a koncepcióját tehát, hogy a nem-ellentmondás elvének érvényességét az ellentmondás elve korlátozza, illetve megszünteti — és bizonyos értelemben megfordítva —, ezek a formális logikusok tarthatatlannak nyilvánítják.

Ez magyarul azt jelenti, hogy *minden* a gondolkodásban fellépő, legalábbis kontradiktórikus ellentmondás *teljes-tökéletesen ugyanaz* az ellentmondás; hogy a „logikai ellentmondás” fogalma e formális logikusok fejében azonosult a „logikai hiba” fogalmával. Mert csak amennyiben elvi-tartalmi vonatkozásban minden gondolkodásbeli ellentmondás egy és ugyanaz az ellentmondás, beszélhetünk arról, hogy érvényességük feltételei is azonosak, pontosabban: hogy ez az érvényesség csak és csupán abszolút.³ De valóban bármely két egymásnak ellentmondó ítélet esetében igaz ez? Megvizsgálta-e

¹ Pl. Galántainé Havas Katalin elvi-tartalmi szempontból teljesen elhibázott cikke „A formális logika azonosság törvényéről” (Magyar Filozófiai Szemle, II. évf. 3—4. sz.)

² Az ítéletnek ezzel a fajtájával kapcsolatban most nem az a kérdés, hogy mennyiben végtelen, mennyiben kanti eredetű, mennyiben tekinthető az ítéletek külön típusának stb. Egyszerűen csak jelezni kívántuk, hogy arról az ítélet-féleségről van szó, amelyről Kant a főművében beszél, s amelyet ott végtelen vagy limitatív ítéletnek nevez. Ezt az elnevezést átvesszük.

³ A „logikai” jelző az ellentmondással kapcsolatban nyilvánvalóan megtévesztő, hiszen ha a gondolkodás *logikájában* van ellentmondás, úgy az eleve logikai hibának tekintendő. Amde egy dolog a gondolkodás ellentmondásos folyamata, és más dolog az, hogy — egyéb logikai hibákon kívül — mikor, milyen ellentmondások tekinthetők a logikai hibával egyenértékűnek. Ezen az alapon ugyanis a dialektikus logika a formális logikus számára egészében „logikai hiba”, azaz „illogikus” gondolkodás.

valaha is formális logikusunk, hogy az ítéletek közötti ellentmondások elvileg egyazon ellentmondás kifejezői-e, vagy *minőségileg különböző típusokról* kellene-e beszélnünk inkább? Nem; formális logikusunk számára a nem-ellentmondás *mint olyan*, a nem-ellentmondás *általában* létezik, anélkül hogy e törvényt a konkrét esetekre alkalmazta volna.

Mindezek után nem nehéz eljárásunk lényegének általános megfogalmazása. Fel kell derítenünk, hogy az ítéletek közötti ellentmondásoknak vannak-e és miféle konkrét típusai; meg kell vizsgálnunk: a nem-ellentmondás elve mindegyikre érvényes-e és egyazon korlátlanúsággal érvényes-e. — Eljárásunk így semmi újat nem tartalmaz; csupán felülvizsgáljuk magától értetődőnek tekintett tételek tartalmát; megvizsgáljuk, hogy bizonyos elvont „igazságok” megfelelnek-e a tényeknek, vagy sem.

Másodszor: a kitűzött cél azonban megkívánja, hogy az ellentmondó ítéleteket *tartalmuk* szerint osztályozzuk, s ezzel már új utakra térünk. Az ítélet ugyanis, egyik egyszerű logikai meghatározása szerint, alany és állítmány egysége, ahol az alany bármely dolognak, az állítmány valamely „jegy”-nek a fogalmi képe. S mert az alany természetét az állítmány mondja ki, tartalmi vizsgálódásunk tulajdonképpen az állítmány tartalmának a közelebbi vizsgálata lesz, amely állítmányt egyébként szintén jegy-nek szokás nevezni. Az ellentmondó ítéleteket így módon állítmányuk, illetve jegyeik tartalma alapján osztályozzuk majd. Igaz, hogy ez a megszorítás eleve korlátozza az elemzés mindenoldalúságát, de tökéletesen elegendő, ha a tanulmányunkban kitűzött célokat nézzük.

4. Érintenünk kell még a formális logika kérdését is. Minthogy a dialektikus logika a formális logika meghaladása, egy ilyen tárgyú vizsgálódásban, mint ez a tanulmány is, a formális logika szükségszerűen csak korlátaiban jelentkezik. A felületes szemlélő ezért azt hihetné, hogy a formális logikában csak valami negatívát látunk. Pedig nem erről van szó. Egy dolog, hogy a formális logika óriási elméleti és gyakorlati jelentőségű tudomány. És más dolog az, hogy a dialektikus logikához mérve szükségszerűen kevesebb annál. E tekintetben felfogásunkat talán így lehetne a legjobban megfogalmazni: ha már a formális logika is ilyen rendkívüli jelentőségű eredmények elérésének vált eszközévé, mennyivel előrébb juthatunk a tudomány és a gyakorlat problémáinak a megoldása terén a dialektikus logika kidolgozásával, illetve alkalmazásával.

A formális logika végeredményben évezredek során mesterien megalkotott és kidolgozott épülete mellett a még kidolgozatlan dialektikus logika — hogy a gyakorlati alkalmazásról ne is beszéljünk! — kezdetlegesebbnek hat. De nem szabad, hogy ez a helyzet az elfogulatlan kutatást félrevezesse — márpedig ez éppen az a hiba, amelyet a formális logikusok egy része elkövet.

Tanulmányunkban sokszor esik majd szó „a” formális logikusról is. Ezen azt a formális logikust értjük, aki abszolutizálja a formális logika jelentőségét, érvényességének határait stb.

*

Az alábbiakban tehát kísérletet teszünk a nem-ellentmondás, illetve az ellentmondás konkrét típusainak a kimunkálására. Természetesen itt a legátfogóbb jelentőségű, legfőbb típusok felmutatásáról lehet csak szó.

I.

A jegyek számunkra szükséges típusainak a körülírását a *legegyszerűbb* típus vizsgálatával kezdjük.

1. Bármely anyagi tárgyat vegyünk is alapul, legelemibb mozzanatai kétségtelenül azok, amelyeket jobb híján *érzéki* jegyeknek nevezhetünk.

Maga az elnevezés fogyatékos, mert a tárgynak ezeket az *objektív* mozzanatait csak szubjektív formában jelöli. Valójában *érzéki* jegynek azt az objektív *minőséget* tekintjük, amely a tárgyon *minden megismeréstől* — *érzékeléstől* — *függetlenül* adva van; de amelyet, amennyiben a tárgy a megismerés folyamatába belép, *érzéki tudatunkkal* rögzítünk. Sőt, rögzítéséhez az *érzéki* tudat végső soron *elegendő*.

Hogy mely jegyekről van szó, könnyű belátni. Például arról, hogy valami piros, citromsavanyú, érdes, gömbalakú stb. stb. De a belátás önmagában nem mindig elég, viszont arról sem lehet szó, hogy tanulmányunk a jegyek kimerítő és mindenoldalú meghatározásait adja. (Ne felejtjük el: számunkra a jegy csak eszköz az ellentmondással kapcsolatos gondolkodási törvények problematikájának a tisztázásához.) Ezért nem annyira meghatározásra törekszünk, mint inkább olyan ismérvek megadására, amelyek révén az egyik jegytípust kétséget kizáró módon elkülöníthetjük a másiktól.

Az *érzéki* jegyet illetően a legegyszerűbb és legbiztosabb ismerv a következő:

Ha valaki gondosan megvizsgálja e jegyek terjedelmének a mineműségét, úgy végül arra a belátásra jut, hogy az *érzéki* jegy *nem általános*. Ez azt jelenti, hogy egy adott osztályon belül, az egyneműek között mindig van legalább egy olyan egyes tárgy, vagy valamely egyesnek egyvalamely individuális állapota, amely a kérdéses jeggyel nem rendelkezik. Következésképpen ha el akarjuk dönteni, hogy valamely jegy *érzéki-e*, csak azt kell megvizsgálunk: minden egyesén, az egyesek minden individuális állapotában megtalálható-e. Ha igen, úgy *nem* *érzéki* jegy. Ha nem; ha csupán egyetlen kivétel is adódik, úgy *érzéki* jegy.

2. Annak, hogy a tárgy e jegyeit megismerjük, természetesen vannak feltételei. De mert ezek voltaképpen *minden* megismerés előfeltételei, a szó igazi értelmében vett feltételelességről az *érzéki* jegyekkel kapcsolatban nem beszélhetünk; az *érzéki* ismeret feltétlen ismeret. Az *érzéki* jegyek rögzítéséhez ugyanis csak arra van szükség, hogy mind az objektív jegyekkel rendelkező egyedi tárgy, mind a megfelelő tudattal rendelkező megismerő egymással viszonyba lépve létezzen. Ha ugyanis a tárgy vagy a megismerő nincs, úgy eféle ismeretek megalkotása sem lehetséges. Ha viszont vannak, de egymáson kívül, azaz nincs viszony közöttük, úgy (legalábbis a kérdéses) *érzéki* jegyek megalkotása szintén nem lehetséges.

Ezért a „feltételek” pozitív értelemben megfogalmazva így hangzanak:

a) Létezik ez a tárgy, azaz az egyedi tárgy, itt és most, a megfelelő objektíve ugyancsak létező *érzéki* jegyekkel.

b) Létezik ez a megismerő, azaz az egyedi megismerő, itt és most, amelyik legalább *érzéki* tudattal rendelkezik.

c) Létezik ez a viszony közöttük, azaz az egyedi viszony, itt és most.

Ha mindezek a feltételek adva vannak, akkor a megismerő érzéki jegyeket rögzít tudatában. Ámde nem akármilyen érzéki jegyeket, hanem csak *ezeket*, szóval olyanokat, amelyek a fenti, konkrét körülmények közepette mint konkrét egyedi érzéki jegyek adódnak.

Mindez ítéletben kifejezve például így hangzik: „Ez a rózsa vörös”. Világos: ahhoz, hogy ez az ítélet megalkotható legyen, egy bizonyos megismerőnek egy bizonyos konkrét rózsával, egy bizonyos konkrét viszonyba kellett lépnie legalább egyszer, s az ítélet igaz, ha e *közvetlen* tapasztalat révén a rózsa tényleg vörösnek mutatkozott. — *Az érzéki jegyek rögzítése ennyiben a közvetlen tapasztalás, általában az érzéki közvetlenség szférájában megy végbe.*

3. Elvontan ennyi elég is lenne ahhoz, hogy továbbmenve egyenesen az ellentmondással kapcsolatos problémákra térjünk rá. Félő azonban, hogy a „közvetlenség”, különösen annak „érzéki” meghatározása zavart okoz. Ezért ha röviden is, kénytelenek vagyunk a problémával foglalkozni.

Hogy a közvetlenség mindenekelőtt közvetlen tapasztalatok sorozata; hogy a közvetlen tapasztalat az érzékin alapul, ennek gondolati feldolgozása; hogy általában a közvetlenség érzéki, annak igazolására bizonyára nincs szükség. Az is érthető, hogy az érzéki jegy a maga közvetlenségében nem általános, hiszen a legegyszerűbb tapasztalat is megmutatja, hogy az egyedi, sőt az individuális tárgy mindig több érzéki jegy összességeként lép elénk. Ámde mind az érzéki jegy, mind a közvetlen tapasztalás, az „itt és a most”, mind általában az érzéki közvetlenség a megismerés előrehaladtával általánosítható s így magasabb síkra, az absztrakció elvontabb régióiba emelhető. Így módon jutunk az egyszerű tudományos tételekhez is, amelyek *a tudomány tárgyát* közvetlenségében fejezik ki. Pl. hogy „A háromszög szögeinek az összege 180 fok”, hogy „A párhuzamos egyenesek nem metszik egymást”, hogy „A fizikai anyag végső építőkövei az atomok” (= oszthatatlanok) stb. stb. Mindezek a tételek azonban kereken ellentmondani látszanak annak, hogy a közvetlenséget, különösen pedig az érzéki közvetlenséget fejezik ki. Mennyiben érzéki pl. az atom?!

Valójában ténylegesen közvetlenségről, éspedig érzéki közvetlenségről van szó.

Vegyük először az érzéki kérdését. Az emberi megismerés kiindulópontja kétségtelenül az érzékiség. Érzékszerveink meghatározott struktúrája következtében azonban az érzékiség önmagában véve korlátozott, a valóság érzéki képe e valóságnak csupán bizonyos szféráját tárja fel előttünk. (A valóságnak ez a megosztása nem azért történik, mert érzékszerveink is vannak, hanem azért vannak érzékszerveink, mert a valóságnak van egy ilyen objektív közvetlensége, illetve megosztottsága.) Adva van tehát számunkra a közvetlenség, amely végső soron érzéki, minthogy tényanyaga a maga egyszerűségében nem több, mint amennyit az érzékiség felmutat.

Világos azonban, hogy a *gondolkodó*, különösen a *tudományosan* gondolkodó megismerés nem egyszerűen érzékel, hanem gondolatilag fel is dolgozza ezt a közvetlenséget. E feldolgozás során azonban — mindaddig, amíg elvitaltalmi szempontból nézve be nem fejeződött — a megismerés nem megy túl az érzékiség szintjén. Az érzéki közvetlenség az, amelyet a gondolkodás, éspedig végül a tudományos gondolkodás segítségével behatóan leír, összefoglal, meghatároz, elméletileg megmagyaráz. Közvetlenül tehát úgy tűnik, hogy pl. az oszthatatlan atomnak semmi köze az érzékiséghez. Valóban,

ez az atom nem azért az érzéki szféra eleme, mert érzékelhető, hanem mert általa az érzéki közvetlenség szféráját magyarázzuk, tudományos formában, elméleti síkon. Ugyanakkor, amint túlmegyünk a közvetlenség e síkján, a tudományos megismerés második stb. szakaszába, rögtön kiderül, hogy az oszthatatlan atom már nem jelent kielégítő magyarázatot, sőt éppen az ellenkezője igaz.

Ebben az értelemben beszélünk tehát a közvetlenség érzéki mivoltáról. Az érzéki közvetlenséggel kapcsolatos ismeretelméleti stb. kérdéseket a tudománynak persze részletesen tisztázni kell. E tanulmány keretei azonban a fentiek rögzítésénél többet nem engednek meg.

4. Amit még meg kell röviden vizsgálnunk, az az érzéki jegy nemáltalános voltának a kérdése a most mondottak fényénél. Világos ugyanis, hogy kétféle nemáltalános-ról kell beszélünk.

Egyrészt adódnak azok az érzéki jegyek, amelyek nemáltalános jellege a közvetlen tapasztalatban minden további nélkül rögzíthető. Ezek általában a „szembetűnően” érzéki jegyek: a rózsza vörössége, a citrom savanyú volta, a víz hidegsége stb. stb. Az érzéki közvetlenségben azonban olyan vonások is vannak, amelyek a továbbiakban, elsősorban a tudományos kutatás eredményeképpen általánosulnak, általánosnak bizonyulnak. Mennyiben nemáltalánosak ezek a jegyek? Úgy, ahogyan végül is kiderült, hogy nem minden háromszög szögeinek az összege 180 fok, hogy a párhuzamosak tulajdonképpen metszik egymást a végtelenben, hogy az atom osztható, stb. stb. Egyszerűen a megismerés bizonyos ponton arra a megállapításra jut, hogy általános érvényűnek tekintett tételei nemáltalános érvényűek. Míg azonban az első nemáltalánosság az érzéken belül adódik, mintegy horizontálisan, addig az utóbbi nemáltalánosság egyenesen annak a következménye, hogy az érzéki közvetlenség csak érzéki közvetlenség. Vagyis ez a nemáltalánosság mintegy vertikálisan, mélységében értendő, s a közvetlenség természetének szükséges velejárója. — A kétféle nemáltalánosság azonban elvileg nem különbözik egymástól; az első csak egyszerű jelzése annak, hogy a második felismerése egy ponton be fog következni.

De ha az érzéki jegyek egy része kezdetben általánosnak tűnik, s csak később derül az ellenkezője ki, hogyan válasszuk el az érzéki jegyeket az általános jegyeiktől, ti. azoktól, amelyek valóban általánosak s nemcsak látszanak annak? Egy ilyen kérdés felmerülése azonban azt mutatná, hogy nem sikerült világosan megértetnünk magunkat. Ezért szeretnénk újólá hangsúlyozni, hogy a jegyek általunk elsőnek felmutatott típusát mi a nemáltalános jegynek tekintjük. Tehát azt állítjuk, hogy amennyiben van egy jegy, amely — akárcsak egyetlen individuális kivétel következtében — nemáltalános, úgy ez az a jegy, amelyről tanulmányunk első részében beszélünk. — Egy olyan kérdés tehát, hogy miképpen állapítható meg valamely jegy általános vagy nemáltalános volta, nem tartozik ide. Mi azokról a jegyekről beszélünk, amelyeknek általános vagy nemáltalános voltát már ismerjük, s nem azokról, amelyeknek még nem bizonyos vagy csak látszólag bizonyos általános vagy nemáltalános voltuk.

Vannak jegyek, amelyek nemáltalánosak? Vannak. Ezekről beszélünk. Azt állítjuk, hogy ezek az objektív közvetlenség visszatükrözői, a visszatükrözés fejlettségének a megfelelő szintjén. De ha bárki úgy gondolja, hogy ez nem áll, tekintsen el ettől a megállapításunktól is. Mi ugyan végig mint érzéki jegyről fogunk a nemáltalános jegyről beszélni, de ezek a megnevezések

nem kötelezők. Az olvasó azt ellenőrizze: talál-e akárcsak *egy* olyan nemáltalános jegyet, amelyre vonatkozóan a nem-ellentmondás, illetve az ellentmondás elvével kapcsolatban itt mondottak érvénytelenek. Ez jelentené megállapításaink cáfolatát.

5. Ha most feltesszük a kérdést, hogy az érzéki jegyeket tartalmazó ítéletekre vonatkozik-e a nem-ellentmondás elve, úgy azt kell mondanunk: az a kérdés, *minek* a megítéléséről van szó. A tárgyat vagy fogalmát tartjuk-e szem előtt? Vegyük ezért először a konkrét-objektív tárgy esetét.

Íme, az előbbi ítélet: „Ez a rózsza vörös”. Ha *ez* a rózsza tényleg vörös, úgy ítéletünk igaz. De akkor ennek az ítéletnek a kontradiktórikus tagadása, az „*Ez a rózsza nem-vörös*”, egyszerűen lehetetlenség. Mert ha „*Ez a rózsza — tehát itt és most — vörös*”, akkor annak az állítása, hogy ugyanez a rózsza, ugyanabban az itt-ben és most-ban, ugyanazon megismerő számára „nem-vörös”, csak hamis ítélet lehet. — A megismerésezekben az esetekben *közvetlenül tapasztalja* az objektív jegy jelenlétét vagy jelen nem-létét. Ha tehát ebben a viszonyban az egyedi tárgy objektíve *ilyen*, akkor egyúttal másmilyen nem lehet.

Ily módon az érzéki jegyeket tartalmazó ítélet igaz vagy hamis *erre* a tárgyra, *erre* a megismerőre, *erre* az itt-re és most-ra nézve, miközben különböző, sőt ellenkező lehet a helyzet ezt megelőzően vagy ezután stb. De nem szabad pusztán ezeket a kiélezett körülményeket szem előtt tartanunk. Az „*Ez a rózsza vörös*” a tapasztalás kiszélesedése révén végülis az általános „*ez*” kifejezésévé fejlődik, azaz érvénye minden egyes rózsára kiterjed. Ha most ellentmondó ítéleteink igaz vagy hamis voltát nézzük kiderül, hogy ugyanaz a helyzet, mint fentebb. *Bármely* rózsáról, *bármely* megismerőjéről, az ismeret *bármely* itt-ben és most-ban való rögzítéséről legyen is szó, az „*Ez a rózsza vörös*” és az „*Ez a rózsza nem-vörös*” ítéletek együtt nem lehetnek igazak. Következésképpen az érzéki jegyeket tartalmazó ítéletek esetében — az egyes tárgyra vonatkoztatva, de immár általános módon, minthogy bármelyik egyes tárgyra vonatkoztatható — *a nem-ellentmondás elve feltétlenül érvényes*. Ergo az ellentmondás elve — ti., hogy két egymással kontradiktórikusan szembenálló ítélet közül adott esetben mindkettő igaz lehet — *nem érvényes*.

Nem árt természetesen annak a kérdésnek a feltevése sem, hogy a nem-ellentmondási elv érvényességének a foka vajon mekkora. A válasz ugyanis fontos, és a helyzetre rendkívül jellemző.

Vegyük e két ítéletet: „*Ez vörös*” és „*Ez nem-vörös*”. Ha az „*ez*” egy rózsát jelent, úgy az előbbieken már tárgyalt módon érvényesül a nem-ellentmondás elve. Ha az „*ez*” mondjuk ennek vagy annak az embernek a hajszínét jelenti, hasonló a helyzet stb. stb. Nincs tehát olyan általunk ismert mozzanata a valóságnak, amellyel kapcsolatban a fenti ítéleteket követően a nem-ellentmondási elv ne érvényesülne.

De most tételezzük fel, hogy kiválasztunk egy meghatározott pontot a világegyetemben, mondjuk az Andromeda extragalaktikán belül, és pedig egy olyan pontot, amelyről a szó szoros értelmében semmit sem tudunk azon kívül, hogy valamely testi alakban létezik (valamilyen formája, különossége, általában efféle természete van). Vonakoztassuk most rá — illetve bármely hasonló természetű pontra — ellentmondó ítéleteinket. Kiderül, hogy az „*Ez vörös*” és az „*Ez nem-vörös*” ítéletekkel kapcsolatban a nem-ellentmondási elv minden további nélkül érvényes. — Mert vagy vörös lesz ez a pont, vagy nem-vörös — más lehetőség nincs.

Ez azt jelenti, hogy a nem-ellentmondás elve *feltétlenül* érvényesül az érzéki jeggyel kapcsolatban; méginkább hogy az érvényesség foka — látszólag — *abszolút*. Mert semmiféle feltétel, semmiféle, megszorítás, vonatkoztatás stb. nem szükséges a nem-ellentmondási elv érvényesüléséhez; illetve ezek már csak ahhoz kellene, hogy eldönthessük: adott esetben a két ítélet közül melyik az igaz. Az eldöntés mint konkrét feladat azonban mit sem változtat azon, hogy az érzékiség szférájában csak a nem-ellentmondási elv érvényes, s így érvénye abszolút.

Innen, hogy a formális logikus a nem-ellentmondási elvet, illetve az egész formális logikát abszolutizálja, azaz abszolút érvényűnek tartja. (Nem hajlandó az euklideszi geometria vagy a klasszikus fizika esetén — pl. „abszolút” tér, „abszolút” idő stb. — okulni.) A megismerés előrehaladása azonban kimutatja majd, hogy az *abszolút csupán feltétlen*, mert ugyan extenzíve mindenre érvényes — *minden* tárgynak van érzéki, nem-általános jegye — de intenzíve, mélységében nem érvényes, mert a tárgynak nem csupán érzéki, azaz nemáltalános jegyei vannak.

6. Mindeddig a tárgy megítéléséről volt szó. Mi a helyzet azonban akkor, ha az ítélet a *fogalom* valamely érzéki jegyének a tétélezése — vagyis ha nem az individuális tárgyat, hanem a tárgyat általában vesszük?

Figyeljük meg pontosan, miféle különbségre gondolunk itt.

A tárgy objektíve persze rendelkezik tulajdon belső természetével, nemével, egyszóval objektíve általános is. De mert mindig *csak* valamilyen egyesnek a formájában áll előttünk, ez az általánosság végső soron elválaszthatatlan konkrétságától, amelyben általános természete egyébként megjelenik. Következésképpen — bár nemcsak vörös, hanem sárga, fehér stb. színű rózsák is vannak — *éppen ez a rózsza nem lehet egyszerre valamennyi színű*. Az egyes rózsza *vagy* vörös, *vagy* fehér, *vagy* sárga, *vagy* rózsaszín, szóval a lehetséges színek közül csak az egyikkel rendelkezik.

Ezzel szemben a rózsza *fogalma* nemcsak egyetlen rózsza gondolati képe, mert akkor pusztán szemlélet lenne, nem pedig fogalom. A rózsza fogalma *minden* rózsza általánosított gondolati képe, ennél fogva mindazokat az érzéki jegyeket, amelyek az egyes rózsákban megvannak, magában összegezi.⁴ De akkor a rózsza *fogalmának* a tartalmi feltárása nem történhet meg pusztán egyetlen ilyen ítélettel, hogy mondjuk „A rózsza vörös”, mert a rózsza fogalma a fehér, a sárga stb. jegyeket is tartalmazza. Ezért a rózsza fogalmának a meghatározásakor vagy partikuláris ítéletet alkalmazunk — „Egyes rózsák vörösek”, „Egyes rózsák fehérek” stb. — vagy ha a nemáltalánosság ítéletbeni kifejezésétől el is tekintünk, *tudjuk* hogy ez az ítélet, „A rózsza vörös”, nem a rózsza egyedüli színét tartalmazza. „A rózsza vörös”, de ezenkívül még további jegyei is vannak; más szóval *nemcsak az igaz*, hogy „A rózsza vörös”, hanem az is, hogy „A rózsza fehér”, „A rózsza sárga” stb. Vagy megfordítva, azt is modhatnánk: ez ítéletek mindegyike egyformán *hamis is*, mert a rózsza nem vörös, nem fehér, nem sárga, nem rózsaszín.

Közbevetőleg megjegyezve: a rózsza *fogalma* kifejezéssel vigyáznunk kell. Nem a fogalomnak mint fogalomnak, azaz a fogalom fogalmának a meghatározásáról van szó. Amikor itt a *fogalom* kifejezést használjuk, voltaképpen továbbra is az objektív tárgyat tartjuk szem előtt, csak hogy immár nem

⁴ Természetesen csak az ún. jellemző („lényeges”) jegyekről van szó.

egyesként, hanem általában. Ámde objektív tárgy általában-ként nem létezik, hiszen közvetlenül csak egyes tárgyak vannak. Ezért a tárgy általában való megragadása fogalmi képének a megragadása, mert ez ugyan „csak” fogalom, de benne a tárgy általában összegeződik. Így a fogalom minden érzéki jegyet *közvetlenül*, azaz együtt és egyszerre tartalmaz, szemben pl. az egyes tárggyal, amely ugyanezen jegyeknek mindig csak valamely meghatározott hányadával rendelkezik.

A fogalom tehát nem tartalmaz mást, csak ami objektíve a tárgyban megvan. Míg azonban az objektív tárgyiség végtelen számú egyesben szétszórva létezik, s ennyiben egy-egy egyesében *közvetlenül* hozzáférhetetlen, addig a fogalomban mindez összegeződik s minden további nélkül *közvetlenül* hozzáférhető. Következésképpen ez a kifejezés, „a tárgy fogalma”, ugyanaz, mintha azt mondanánk: „a tárgy általában” — feltéve, hogy anyag és tudat, tárgy és fogalom minőségi különbségével egyébként tisztában vagyunk.

7. Az eddig vizsgálthoz képest most tehát másféle viszony van tárgy és megismerő között. Az előbbiben, amikor ti. a fogalmat az egyes tárgyra vonatkoztattuk, a viszonyt az „ez”, az „itt és most” jellemezte. Most azonban feltételezzük, hogy *valamennyi ilyen viszony egyszerre van jelen*, hiszen pl. a rózsza nem az, ahogyan itt és most, ebben az egyetlen esetben adódik, hanem ahogyan a különböző lehetséges esetekben általában adódik.

Most tehát ilyen ítéleteink vannak: „A rózsza vörös”, „A rózsza fehér” stb. stb., s ezek *együtt* alkotják az igazságot. Vajon ebben a vonatkozásban érvényes-e a nem-ellentmondás elve?

Könnyen belátni, hogy — bizonyos értelemben — *nem!*

Ha ez a rózsza a közvetlen tapasztalat szerint valóban vörösként van, úgy egyszerűen lehetetlen olyan *igaz* ítéletet alkotni, hogy ugyanez a rózsza, ugyanabban a közvetlen tapasztalatban nem-vörösként van. Vagy megfordítva: ha ez a rózsza a közvetlen tapasztalat szerint valóban nem-vörös, úgy nem lehet igaz az az ítélet, hogy vörös. De a rózsza *fogalma* esetében egészen más a helyzet. Ha az előbbieken az ítélet a nem-ellentmondás elvén alapult, úgy itt ellenkezőleg, az *ellentmondás elvén alapul*. Mert a rózsza fogalma esetében pl. „A rózsza vörös”, vagy, „A rózsza nem-vörös” ítéletek egyike sem fejezi ki a teljesigazságot; de a kettő együtt, egymással egységben és egymás által korlátozva a *teljes* igazság, tehát az igazság összefoglalása.

Azt kell eszerint mondanunk, hogy *az érzéki jegyek esetében két, egymással kontradiktórikus ellentétben levő ítélet az ellentmondás elvén alapul, amennyiben a kérdéses ítéletek nem az egyes tárgyra, hanem fogalmára — azaz a tárgyra általában — vonatkoznak*. Ergo: ugyanebben az összefüggésben a nem-ellentmondás elve nem érvényes; kizárják egymást.

8. Az érzéki jegyekből összetett fogalom tehát az ellentmondás elvének érvénye alatt áll. Ennek az ellentmondásnak a jellegéről azonban beszélnünk kell.

Az érzéki jegyekkel kapcsolatos ellentmondás a fogalomban csak *magánvalósága szerint* van jelen. Közérthetőbb — bár egyoldalúbb — kifejezéssel élve: *puszta lehetőség* csupán. De ha az ellentmondás elvének az érvényesülése csak annak jelzése, hogy van lehetőség a fogalom ellentmondásossá-válására, akkor ebből az is következik, hogy maga — az érzéki fogalom — még *nem* ellentmondásos. Mert csak amennyiben a lehetőség valamilyen formában

testet ölt, beszélhetünk arról, hogy a fogalom ellentmondásos tartalmú. Így azonban *semmiféle valóságos ellentmondás nincs benne*.

Gondoljuk csak át a helyzetet! A fogalomban, amelyet vizsgálunk, — gondolatilag feldolgozott — érzéki jegyek vannak. (Többi jegyével most nem törődünk; úgy is tekinthetjük, hogy más típusú jegyei még nincsenek). Jegyei szerint tehát közvetlenül ugyanolyan érzéki sokféleség, ahogyan általában bármely egyes tárgy is, csak éppen a fogalom e tekintetben gazdagabb, mert az egynemű egyedek valamennyi (jellemző) érzéki jegyét tartalmazza. Így azonban *semmiféle elvi-tartalmi különbség* nincs mozzanataik között: mindegyik ugyanannak a közvetlen tapasztalatnak a terméke, s mindegyik az érzéki közvetlenségnek egyazon síkján belül van. (Elvi-tartalmi tekintetben voltaképpen azonosak egymással, s így a fogalomra az azonosság jellemző, mert ami különbség az érzéki jegyek között egyébként van, az nem lényeges, nem minőségi különbség.)

Éppen ezért nehéz lenne azt állítani, hogy bármelyikük is ellentmondana bármelyiknek vagy akár az összes többinek. Például a rózsa esetében bizonyos rózsák vörös-volta nincs ellentmondásban más rózsák fehér vagy sárga voltával, de azzal sem, hogy a többi rózsa az nem-vörös általában. Viszont az is igaz, hogy az ellentmondás elvét érvényesíteni lehet és kell, hiszen tökéletesen igaz, hogy az alany *A* és *non-A* együtt. Az eredmény kétségtelenül az ellentmondás, csak hogy negatív, minthogy az ellentmondásnak *puszta lehetősége* csupán. Mert pl. rózsánk esetében az ellentmondást felállítjuk a „vörös” és a „nem-vörös” esetében. Igen ám, de felállíthatjuk így is: „fehér” — „nem-fehér”. Vagy így: „sárga” — „nem-sárga” stb. Kiderül tehát, hogy bármelyik mozzanatot kiemelhetem ésszembe állíthatom a többivel — éppen, mert tartalmilag nézve mindegyik *ugyanaz* az érzéki mozzanat —, azaz annyi ellentmondást állíthatunk fel, ahány érzéki jegye van a fogalomnak. De ez csak annyit jelent: a fogalomban — a tárgyban általában — megvan a *lehetőség* arra, hogy ellentmondások egész sora tételeződjék benne; s az ellentmondás elvének az érvényessége voltaképpen ezt fejezi ki. Mert ugyanakkor egyetlen ellentmondás sincs testet öltve benne, minthogy az ellentmondás egyébként nélkülözhetetlen ellentétes oldalai közül az egyik teljesen meghatározatlan, s a másik is csupán érzéki közvetlensége szerint meghatározott. (Másszóval ugyancsak meghatározatlan.) *Egyoldalú* fogalomról van tehát itt szó, minthogy a másik oldal — a valóságos ellentmondás nélkülözhetetlen feltétele — csak tagadott módon, csak lehetőség szerint van. Ám ha minden ellentmondásra megvan a lehetőség, de még egyetlen ellentmondás sem lépett napvilágra, úgy sokkal pontosabb azt mondani: *egyetlen valóságos ellentmondás sincs jelen*. A fogalomban tehát a mondott érzéki jegyek keretén belül minden ellentmondásra megvan a lehetőség, de éppen mert mindegyikre csak lehetőség van, még egyik sem öltött testet. De akkor a fogalom érzéki szférája olyan ellentmondással terhes, amely ténylegesen = 0, vagyis *van* benne ellentmondás, de ez csak annyit jelent, hogy *az ellentmondás ellentmondásban van önmagával*. Ellentmondásként *kellene* lennie, ámde csak *önmaga negatívumaként*, azaz *mint nem-ellentmondás* van.

Fontos, hogy ezt a tételt jól megértsük. Az ellentmondás magánvalósága szerint, azaz lehetőségként van jelen. Egyrészt tehát *van*, vagyis létrejöttének a tárgyban általában s így az azt tükröző fogalomban is megvannak formális feltételei. De mert még csak *lehetőség*, nincs semmiféle létező alakja, vagyis olyan ellentmondás, amely e *határese*te szerint önmaga ellentétéként,

egy számára *idegen* formában, azaz, mint nem-ellentmondás van. — Ellentmondó, hogy valami az *A* és a *non-A* — tehát például a „vörös” és a „nem-vörös” stb. — egysége. De igazság szerint semmiféle ellentmondás nincs abban, hogy *egyes* rózsák vörösek, míg *mások* nem-vörösek, azaz fehérek, sárgák stb.

Az érzéki jegyekkel kapcsolatos típusa, vagyis határesetete szerint tehát *az ellentmondás elve ellentmondásban van önmagával, a fogalmat illetően, mert bár közvetlen formája szerint ellentmondás, valójában nem-ellentmondás.*

Az a pusztá tény persze, hogy az érzéki jegyekkel kapcsolatban, jóllehet csupán csak a fogalom vonatkozásában, az ellentmondási elv érvényéről formálisan egyáltalán beszélhetünk, már magában rejtí a nem-ellentmondási elv érvényességének a korlátozhatóságát mint lehetőséget. Ezen túlmenően azonban az ellentmondási elv az érzéki jegyek szférájában csak *megeősíti, aláhúzza* a nem-ellentmondás elvének érvényességét. Ami tulajdonképpen van, az az ellentmondás elve. De az ellentmondás elve csak az ellentmondás elvének ön-ellentmondása, hogy ti. valójában nem-ellentmondás. A megismerés ezért elfordul a fogalomtól, s a közvetlen tapasztalás, az érzéki közvetlenség szintjén az objektív-individuális tárgyhoz tér vissza. Ezzel *megoldja az ellentmondást*, s az ellentmondás elve ebben az ő végsőíkg ílezett határesetében nem-ellentmondássá egyszerűsödve osztatlan uralomra jut. Mindemellett a helyzet furcsa! Tulajdonképpen az *ellentmondás* van. De mert a nem-ellentmondás formájában van, mint ellentmondás benne-rejlővé, magánvalóvá, lehetőséggé lesz. Ami tehát tulajdonképpen valóság, az csak lehetőség, ami pedig látszólag valóság, az a — semmi!

Csak persze — *léttel bíró* semmi. . .

9. Az objektív egyes tárgy és a fogalom, illetve a hozzájuk kapcsolódó s az eddigiekben bemutatott ellentmondási elvek közötti különbséggel összefüggésben felmerülhet egy ellenvetés. Megvizsgálása azért is fontos, mert a későbbiekben igen nagy szerephez jut formális logikusunk gondolkodásában.

Mi az, aminek a megismerését a tudomány célul tűzí ki? Nyilvánvalóan az objektív valóság, annak belső természete stb. stb. Mármost a fogalom természetesen maga is a valóság része, ténylegesen azonban inkább azért jelentős, mert a valóság megismerése az ember szintjén fogalmak stb. által történik, s hogy mennyire hí az ily módon alkotott kép, annak elbíralásához a fogalom természetének az ismerete nélkülözhetetlen. Vagyis a fogalmat is meg kell ismerni, különösképpen pedig tisztázni kell azokat az eltéréseket, amelyek tárgy és fogalom között fennállhatnak.

Tárgy és fogalom eltérései közül mármost az egyik legfontosabb az a tény, hogy míg a tárgy konkrét egyes, érzéki, addig a fogalom az elvont-általános, gondolati valami. Vagy egyszerűbben szólva: a fogalom általános, s ezért az érzéki jegyek esetében is — mint láttuk — nem pusztán egyetlen egyes egyetlen állapotát, hanem minden egynemű egyes, minden (jellemző) állapotát magában összegezi. A fogalom ennyiben eltér az objektív tárgytól; a fogalom az általános tárgyat fejezi ki, holott ilyen tárgy az objektív valóságban közvetlenül nincs.⁵

De ha ilyen tárgy az objektív valóságban nincs, a megismerés feladata pedig az objektív valóság megismerése, akkor a tudomány számára nem a fogalom, hanem az objektív — egyes — tárgy a mérvadó. (A fogalom csak a foga-

⁵ Amivel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy a fogalom által tükrözött általános nem objektív valami.

lom vizsgálata esetében döntő alap.) Ezt úgy is megfogalmazhatjuk: a fogalmat nem szabad meghagyni az absztraktság síkján, hanem konkretizálni kell a tárgyra. Lehetséges hát — mondhatja nekünk formális logikusunk —, hogy az érzéki fogalom esetében az ellentmondás elve érvényes, ha felemásan is. De ezzel valami olyasmit kapunk eredményül, ami a valóságban nem létezik. Mert a valóságos, konkrét-objektív, egyedi tárgyak esetében az ellentmondás elvének érvényességéről még csak lehetőségként sem beszélhetünk; ott — a dialektikus logikus beismerése szerint is — a nem-ellentmondás elve az úr. Ám akkor ez azt is mutatja, hogy a valóságot a nem-ellentmondás elve fejezi ki pontosan, mert az ellentmondás elve — ha felemásan is — a fogalomra, azaz a tárgyra általában volt igaz, viszont tárgyak „általában” nincsenek az objektív valóságban.

Az efféle ellenvetésekben szokás szerint számtalan különböző rendű és rangú szempont vegyül differenciátlanul, amelyek mindegyikének a megválaszolása most nem feladatunk. De arról beszélnünk kell, hogy a formális logikus konkrétságot illető követelése bármennyire tetszetős, sőt jogos, voltaképpen egyúttal látszat, minthogy az a gazdagság vagy konkrétság, amelyet a formális logikus igényel, s amelynek felmutatására egyedül képes, az érzékinek, nem pedig az objektív valóság belső természetének a gazdagsága és konkrétsága. Nem a *fogalom* konkrétsága. Megmutatkozik ez az érzéki jegyekkel kapcsolatban is, habár itt szükségyszerűen jelentéktelen módon. Ha ugyanis feltesszük a kérdést: mit tekintünk gazdagabbnak és konkrétabbnak, az objektív — egyes rózsat vagy a rózsa fogalmát, úgy kettős válasz lehetséges. Közvetlenül azt mondhatjuk, hogy az objektív tárgy a „végtelensége” révén összehasonlíthatatlanul gazdagabb, kimeríthetetlenebb és konkrétabb, mint fogalma, amely szükségyszerűen a véges tudás absztrakt terméke. Más értelemben azonban a fogalom gazdagabb az egyesnél, minthogy valamennyi egyes érzéki jegyeit tartalmazza, szemben az objektív egyessel, amely mindenkor e jegyeknek csak tört részét foglalja magába. Ez pedig természetének absztraktságát is megmutatja a fogalomban összegezett konkrét természetéhez képest.

De igazolja a fogalom konkrétabb voltát az egyedivel szemben a kritika is, amely annak tudását, hogy például vannak vörös rózsák, összehasonlíthatatlanul absztraktabbnak és szegényesebbnek tekinti ama másik tudással szemben, amely mondjuk a rózsa nemét, fajait stb. stb. határozza meg félreérthetetlen ismérvek formájában.

Ilyen és ehhez hasonló ellenvetéseket tehát bőven fel lehet sorolni. De nem ez a lényeges. A lényeges az, hogy amit a formális logika konkretizálásnak nevez, az nem a fogalomnak az *egyedi* tárgyra való konkretizálása, mert *a közvetlen tapasztalat nem az egyediséget tükrözi*.

Ez az ellenvetés furcsának tűnhet. Elvégre ha a közvetlen tapasztalásban, itt és most érzékelünk egy objektív tárgyat, úgy tűnik: egyediségében érzékeljük azt. Ez azonban csak látszat. Mi nem az egyedit, hanem annak valamely individuális állapotát, mozzanatát érzékeljük. Amennyiben tehát a fogalmat konkretizálva visszatérünk a tárgyhöz itt és most, úgy a konkretizálás nem az egyediségre, hanem csak az adott individuális mozzanatra való konkretizálás. — Láttuk, az objektív-individuális tárgyra nézve érvényesült a nem-ellentmondás elve. Ámde ez nem azt jelenti, hogy a nem-ellentmondás elve az egyedire érvényes, csak azt, hogy az egyedi egy-egy individuális állapotára érvényes.

Maga az egyediség, éspedig immár nem a fogalom, hanem *az objektív tárgy egyedisége telje s terjedelme szerint itt és most létező (individuális)*

állapotok sorozata, amely életfolyamatban érzéki jegyei váltakozhatnak és változnak is; fellépnek az egyedin és eltűnnek róla stb.

Más oldalról megközelítve a problémát: az egyediséget kétféleképpen értelmezhetjük. Egyfelől vehetjük úgy, ahogyan a közvetlen tapasztalásban jelentkezik itt és most. Ez az egyedi *individualitása*, amely azonban nem azonos az egyediséggel, azaz egy-egy ilyen közvetlen tapasztalat nem a *teljes* egyedi tükröképe. Az egyedi a maga teljessége, következésképpen valódi egyedisége szerint a megismerésben meghatározott mennyiségű és minőségű közvetlen tapasztalatok egységeként léphet csak elénk, vagyis a tárgy érzéki közvetlenségének teljes áttekintéseként. (A valóságos egyediség tehát bizonyos értelemben már is több mint egyediség, — hiszen mindegyik ugyanazzal az általánossággal terhelt, ti. nemével.)

Ezért a nem-ellentmondás elvének érvényessége tekintetében a tárgy individualitásának és egyediségének a különbsége most ugyanúgy jelentkezik, mint az előbbieken a tárgy és a fogalom különbsége. Az individuális, vagyis a közvetlen tapasztalat meghatározott érzéki jegyeket mutat, illetve nem mutat fel a tárgyon, következésképpen a nem-ellentmondás elve érvényes reá. A fű például itt és most, ebben a közvetlen tapasztalatban zöld, s ezért az a másik ítélet, hogy ugyanebben a közvetlen tapasztalatban nem-zöld, nem lehet igaz (vagy megfordítva). Mindez azonban nem jelenti azt, mintha ezekben az összefüggésekben a nem-ellentmondási elvet a valóságra, a valóságos konkrét-egyedi tárgyra érvényesítettük volna. Mert a valóságos egyediben az individualitás csak *mozzanat*, vagyis maga a valóságos egyedi individuumok totalitása. Ezért az egyediség minden érzéki jegyet tartalmaz, ami individuális állapotai-ban fellép rajta — például a fű mint egyedi éppúgy tartalmazza a „zöld” jegyet, mint mondjuk az elszáradás következtében rajta fellépő „sárga” jegyet stb. stb. Ennélfogva az *egyedi tárgyra a nem-ellentmondás elve érvényét veszti ugyanúgy, mint a fogalomra nézve*. Az egyedire az a tény jellemző, hogy ellentmondó ítéletek együtt igazak róla — ha ez az ellentmondás tényleges értékét tekintve ugyanúgy ellentmondásban áll önmagával, ahogy a fogalomra vonatkozó esetben is. A nem-ellentmondási elv tehát *egyesegyedül a közvetlen tapasztalásban, az objektív valóság individuális „itt és most”-jaiban jelentkezik mint nem-ellentmondás*, s amint túllépünk e közvetlen tapasztalaton, máris *áttecszik* az a tény, hogy az ellentmondás van nem-ellentmondásként.

Az persze, hogy az ellentmondás maga csak nem-ellentmondás, aláhúzza, megerősíti a nem-ellentmondás elvének feltétlen érvényességét. Egyben azonban azzal, hogy az egyedin magán is közvetlen formája szerint ellentmondásként jelentkezik — egy önellentmondásban levő ellentmondásként —, már sejtetni engedi az egyedi objektív-belső természetének valóságos struktúráját. Ezért — bár a nem-ellentmondás elve abszolút szigorúsággal nézve csak a közvetlen tapasztalásra érvényes — az ellentmondás elvének érvénye az érzéki közvetlenség egész szférájában pusztá lehetőség marad.

10. Utoljára, de nem utolsó sorban még egy igen fontos kérdést kell röviden tisztáznunk.

A formális logikus, ha marxista, különbséget tesz az ún. dialektikus ellentmondás és a logikai, vagyis a csak a gondolkodásban előforduló ellentmondás között — s mellesleg egyik legfőbb érve a dialektikus logikussal, általában a dialektikussal szemben, hogy a dialektikus ezt a kettőt állítólag megengedhetetlenül azonosítja. Mi a különbségtéves lényege, alapja? A formális logikus a

nem-ellentmondást klasszikus típusa szerint kontradiktórikus ellentétben álló ítéletek között feltételezi, amikor is a két egymásnak ellentmondó ítélet közül az egyik pozitív ítélet, a másik viszont *non-A* típusú, azaz *végtelen* ítélet. Tehát például „A rózsza nem-vörös” ítélet szemben „A rózsza vörös” ítélettel. Ha most a formális logikus szerint e két ítéletet abból a szempontból vizsgáljuk meg: mit tükröznek vissza az objektív valóságból, kiderül, hogy a végtelen ítélet állítólag csak a szubjektív gondolkodás terméke, minthogy a „vörös” objektíve létező valami, de a „nem-vörös” stb. típusú valamik nem.

A formális logikus egyik legfőbb ellenérve tehát az, hogy a „nem-vörös” objektíve nem létezik, vagyis, hogy eféle dolgok: „nem-vörös”, „nem-savanyú”, „nem-érdes” stb. stb. nincsenek. Ha ugyanis azt mondom: „nem-vörös”, úgy ezen a rózsza esetében voltaképpen a rózsaszínt, a fehéret, a sárgát értem; vagy az ember hajszínét tekintve a szőkét, a barnát, a feketét, a szürkét és a fehéret stb. stb. Egyszóval csupa konkrét, pozitív értelemben meghatározott jegyet s nem egy „nem-vörös”-t, minthogy ez így nincsen.

Közbevetőleg megjegyezve, hogy egy *non-A* típusú fogalomnak mi a tartalma, az természetesen attól függ, hogy milyen összefüggésben áll előtünk. Ez nincs minden formális logikus előtt tisztázva, s így gyakran absztraktekeveri a különböző lehetséges tartalmakat. De amennyiben pontos meghatározásokra kényszerül, úgy maga is a fenti összefüggés rögzítéséhez jut. Észereint tehát a „nem-vörös”-nek más a konkrét tartalma, ha egyszerűen csak elvont fogalom, vagy ha ítélet állítmánya; az utóbbi esetben pedig a tartalmat az alany szabja meg, amelynek állítmánya. Pl. „A rózsza nem-vörös” ítéletben a „nem-vörös” tartalma a rózsza összes természetes színe együtt, tehát a rózsaszín, a fehér és a sárga. Ugyanez a fogalom az „Ennek az embernek a haja nem-vörös” ítéletben már más, ti. az ember valamennyi lehetséges hajszíne, kivéve persze a vöröset. (Tehát a szőke, a barna, a fekete és a fehér.)⁶ A „nem-vörös”-nek eszerint — mint általában a *non-A* típusú fogalmaknak — végtelenül sokféle tartalma lehet és van; az általa visszatükrözött mozzanatok azonban a formális logikus szerint nem „nem-vörös”-ként vannak.

A dialektikus logikus kénytelen ellentmondani a formális logikusnak, mivel szerinte teljes tökéletesen vitathatatlan, hogy a végtelen ítéletek valami objektíve meglevőt tükröznek vissza. A formális logikus „cáfolatából” egyébként világosan kitetszik ennek az értelemszerű gondolkodásnak teljesen empirikus és felszínes jellege: hogy konkrétság címen ismét csak az érzéki „konkrétságról” van szó.

Vegyük a „nem-vörös”-t mondjuk a rózsával kapcsolatban. Mi az, amire a „nem-vörös” vonatkozik? A formális logikus előtt valamiféle *szín* lebeg, amely nem vörös, miközben oly módon rózsaszín is, fehér is, sárga is, hogy nem e színek keverékéről, hanem egymást feltételező és egyúttal egymást kizáró egységeről van szó. Minthogy ilyen „szín” nincs — nem lehet! — a valóságban, elveti annak lehetőségét, hogy a „nem-vörös” valami objektíve létezőt tükröz vissza. Világos azonban, hogy formális logikusunk rossz irányban kereskedik. Mindennek az az oka, hogy nem tisztázta önmaga előtt pozitív értelemben sem a végtelen ítélet lehetséges tartalmát — ahogyan arra egy bekezdést megelőzően már utaltunk. Ha ugyanis megteszi, úgy előbb-utóbb elgondolkozik azon,

⁶ Kivéve — mondtuk, de csak pozitíve. Mert *negative* a kizárt jegy is beleértendő, vagyis az állítmány ugyan a *non-A*, de ez a „*non-A*” „*non-A*” is egyben.

hogy jöllehet a rózsza színei közvetlenül esetlegesnek látszanak, mégis csak tény, hogy természetes állapotban a rózsának nem akárhány, tetszés szerinti színe van, hanem *csak bizonyos* meghatározott színei. Vagy amennyiben az emberi haj színéről van szó: nem véletlen talán, hogy természetes előfordulási eseteit figyelembe véve, az emberi haj *csak bizonyos* színek skáláját egyesíti magában. — Bizonyára nem nehéz belátni, hogy voltaképpen ugyanez a helyzet minden tárgyat illetően, amennyiben érzéki jegyeit vizsgáljuk. Az érzéki jegyek közvetlenül teljesen külsőségesnek tűnnek a tárgy neméhez, természetéhez viszonyítva mind számuk, mind lehetséges fajaik tekintetében, és külsőségességük, nemcsak pusztán látszat. De a közelebbi vizsgálat kideríti, hogy mégsem abszolúte önkényes, abszolúte szubjektív, abszolúte tetszés szerinti számúak, illetve fajúak. Következésképpen *ebben a „véletlenben”, ebben a nem-szükségszerűben valami szükségesszerűség, méginkább a tárgy természete*, lényege nyilatkozik meg.

Egészen pontosan tehát a „nem-vörös” *annak az alapnak, természetnek a visszatükrözése*, ami az oka annak, hogy pl. a rózsza esetében a rózsák színe éppen a vörös, a rózsaszín, a sárga és a fehér együtt, s nem valamennyi lehetséges szín. S mert e természet a többi szín alapja is, sőt közös természetük, azért valamennyinek a kontradiktórikus tagadása *ugyanazt* az alapot feltételezi. (Szigorúan nézve az összes kontradiktórikus tagadás együtt fejezi ki a teljes alapot. De most nem az alap teljes vagy nem teljes voltáról van szó, csak az alapról általában.) A végtelen ítélet tehát a dolog objektív természetét, lényegét, az érzékiben megnyilatkozó alapot tükrözi vissza.

Ezt azonban *meghatározatlanul* rögzíti, éppen, mert valami meghatározottnak a kontradiktórikus tagadásán keresztül tükrözi vissza. Magyarán szólva a megismerés nem kezdődhet a tárgy e *közvetett* természetének, általában az alapnak, a lényegnek a feltárásával. A megismerés szükségszerűen a tárgy érzéki jegyeinek, felületének stb. a visszatükrözésével kezdődik, minthogy ez esik kézre, vagyis mert megragadásához az egyszerű eszközök is elégségesek. Ámde ugyanakkor a megismerés nem pusztán a tárgy érzéki felületével, hanem a tárgy *egészével* áll szemben. Vagyis a tárgy ugyan érzéki jegyei szerint rögzül csak, de *azért ilyen érzéki jegyei, mert ilyen a természete*. Egyrészt tehát *tény, hogy az érzéki jegyeken mintegy áttetszik a tárgy lényege, természete*. Másrészt az is *tény, hogy ugyanakkor ez a természet még csak az érzéki jegyeken keresztül jut kifejezésre, vagyis tulajdon konkrétsága szerint meghatározatlan, ismeretlen*. Következésképpen a végtelen ítélet maga is ellentmond önmagának, amennyiben benne a pozitívnak és a negatívnak az egységével van dolgunk. *A végtelen ítélet a tárgy természetét tükrözi vissza, de csak mint teljes-tökéletesen meghatározatlant*. Azt tudjuk már hogy *van*, de nem tudjuk, hogy milyen, mert meghatározatlan, illetve ismeretlen.

A *non-A* fogalma által tehát ténylegesen valami objektívát s egyben a megismerés, de a tárgy szempontjából is valami alapvetően fontosat tükröznünk vissza. De „*non-A*”-ként való léte nem azt jelenti, ahogyan az értelem-szerűen eljáró gondolkodás képzele, hogy *B*-nek, *C*-nek stb. valami „vegyülete” és egyben önállósága — ami persze értelmetlenség. Az *A*-ban egyrészt az érzéki különösség, másrészt az érzéki közvetlenség mint olyan áll előttünk, vagyis mindaz, ami e jegyeket érzékivé teszi s az érzékiséget a tárgy, illetve a megismerés közvetlen *szintjévé* alakítja. A „*non*” azért az „*A*”-t egyfelől közvetlen mivoltában is tagadja, tehát hogy éppen nem vörös, nem sima, vagy nem valami egyéb. De igazában — hiszen ellentmondásról van szó! — a „*non*” az

„A”-t tulajdon természetében, azaz mint érzékit, mint közvetlenséget tagadja meg, s ezzel kifejezi, hogy a tárgy általános belső természetét tükrözi vissza. Azt az alapot, amelynek következtében a tárgy é p p e n e z e k k e l az érzéki jegyekkel rendelkezik, s nem másokkal.⁷

De — mondhatná még mindig formális logikusunk — ez az alap, ez a természet objektíve mégsem ebben a meghatározatlanságban létezik, hanem nagyon is meghatározott mozzanatok stb. összessége. Az alap, a természet tehát objektíve mégsem meghatározatlanul, hanem konkrétan létezik; nem pusztán negációként, hanem pozitív állításként.

A megismerés szempontjából a válasz erre a kérdésre nagyon is természetes. A megismerés a továbbiakban majd behatol a tárgynak ebbe a belső természetébe, konkretizálja, feltárja azt. — A következőkben ezért egyre konkrétabb formában lép majd elélni a végtelen ítélet, s egyre teljesebb fény derül arra; mi elvi-tartalmi lényege szerint a tárgynak ez a természete, alapja. — Ez a konkrétság azonban nem az érzéki „konkrétság” lesz, ahogyan formális logikusunk képzelet, s így az eféle konkretizálásnak az igénye csak zsákutcába visz.

Már érthetőbbnek látszik, ha ugyanez a kérdés az objektív dialektika oldaláról merül fel, mert a kérdés az, hogy az alap, a tárgy természete lehet-e a fejlődés adott pontján o b j e k t í v e meghatározatlan. A dialektika válasza erre az, hogy a tárgy természete kezdetben meghatározatlan objektíve is, s csak a későbbiekben alakul ki, válik konkrétan meghatározott természetté. A formális logikus ezt azért vitatja, mert azt hiszi; a végtelen ítélet abszolút meghatározatlanságot fejez ki, s ugyanígy: ha egy tárgy természete objektíve meghatározatlanként van, akkor az valamiféle abszolút meghatározatlanságnak tűnik számára. Valójában mindkét esetben csak valóságos meghatározatlanságról van szó. (A tárgy objektív-érzéki mivoltában ugyan konkrét, de ez nem természete, nem konkrétsága — az ítéletben a *non-A* az alany által határolt tartalmú, ámde az e határon belüli tartalomról ennek pusztán létén kívül egyebet nem tudunk, vagy nem szükséges tudnunk.)

A formális logikus azt mondja: a *non-A* nem a valóság tükörképe, mert a valóság mindig valamilyen konkrét, azaz *A*. Ez alatt azonban csak az érzéki konkrétságot érti, azaz miután a megismerésben eljutott a tárgy természetéhez s ennek létét a végtelen ítélet által rögzíti a maga számára, most visszafelé halad, s e természetet megint csak mint érzéki konkrétságot akarja látni. (Jóllehet éppen azért juthatott el a tárgy természete létének a felismeréséhez, mert az érzéki konkrétságot meghaladta.) Egészen pontosan szólva: a formális logikus nem tudja, hogy a végtelen ítéletben a tárgy érzéki konkrétségét meghaladta; hogy eljutott a tárgy lényegéhez, természetéhez; hogy e természetet objektíve azonnal és mindig konkrétan tekintve visszafelé halad az érzéki konkrétség felé stb. stb. A formális logikus minderről nem tudhat, elvégre *formális* logikus. De amint valaki túlmegy az értelemszerű gondolkodás korlátjain, rögtön észre-

⁷ Az érzéki jegynek kettős meghatározása van. Egyrészt az érzéki közvetlenség megtestesítője, másrészt ugyanakkor valamilyen különös formája van, pl. hogy éppen a vörös, vagy a sima, vagy a citrom-savanyú stb. stb. A végtelen ítéletben mármost nemcsak az érzéki jegy különösségét tagadjuk, bár külsősegesen talán úgy tűnik, hiszen az állítmány, pl. a „nem-vörös”, a „nem-sima” stb. Voltaképpen azonban e tagadáson keresztül állítunk, ti. a lényegét, az alapot; vagyis immár nem az érzéki közvetlenséget. Ellenkezőleg, az alap állítása révén magát az érzéki közvetlenséget tagadtuk, azaz haladtuk meg.

veszi, hogy a formális logikus tetszetős igénye a konkrétság után csak egy helyben topogást, visszafelé haladást eredményez, mert az érzéki konkrétság követelése a megismerést a kiindulópontához kényszeríti vissza.

De hát lehetséges-e, hogy valamely dolog természete objektíve meghatározatlan legyen? Természetesen, mihelyt e dolog természetét objektív kiindulópontjában ragadjuk meg. Vegyünk példaképpen bármely konkrét csírá, mondjuk az emberi csírá. Közvetlenül ez valami egészen konkrét, amennyiben meghatározott alakja, nagysága, súlya, színe stb. stb., azaz meghatározott érzéki konkrétsága van. Ámde ezek az érzéki konkrétságok kifejeznek-e bármit is az emberi természetet tekintve, vagyis a csíra érzéki konkrétsága tényleg a csíra természetének a konkrétsága? ! Nem, szó sincs róla! A csíra mint az ember csírája, ez emberi természete szerint a teljes-tökéletesen meghatározatlan, és meghatározottságot, (sőt neki megfelelő érzéki meghatározottságot is!) csak akkor érhet el, ha a továbbiakban majd kifejlődik. Ez tehát egy objektív non-A állapot; a tárgy, amelynek természete objektíve nem fejlődött ki, objektíve nem konkrét. Ugyanakkor e tárgy közvetlensége szerint objektíve érzéki-konkrét valami is, s mert a formális logikus csak ezt látja, a végtelen ítéletet pusztán valami szubjektívnek tekinti.

De még mindig azt lehetne mondani, hogy a végtelen ítélet ily módon csak egyes esetekben tükrözi vissza a tárgy természetének objektív meghatározatlanságát, mert egyébként a már konkrét, kifejlődött természetet mutatja meghatározatlanként fel. Végtére ha azt mondjuk, hogy „A rózsza nem-vörös”, akkor nem a rózsza csírájáról, hanem a kifejlett, valóságos rózsáról beszélünk, márpedig annak természete nyilvánvalóan mint konkrét-kifejlett valami áll objektíve is előttünk. A végtelen ítélet megalkotása ezen a ponton véleményünk szerint mégis jogosult. Mert ahogyan a tárgy objektív természetének ki kell fejlődnie általában, ezen keresztül a maga tulajdon konkrétségét mutatva fel, úgy ennek a természetnek „ki kell fejlődnie” számunkra is, ti. a megismerés folyamán. Azaz meg kell ismernünk — konkretizálnunk nem-érzéki mivoltában — a tárgy természetét. Az objektív fejlődés és a megismerés itt tehát párhuzamosságot mutat: ahogyan a tárgy objektív természete objektíve kifejlődik, mert nem lehet azonnal kész természetként jelen, úgy a megismerésnek is fokozatosan kell kialakítania e természet tükörképét a fejekben, mert a megismerésben nem kész képekről van szó azonnal, hanem fokozatosan előrehaladva mintegy „elkészítjük” ezeket a képeket. Innen, hogy a tárgy objektív természetét, amennyiben ez objektíve egyébként már kibontakozott, meghatározódott, a megismerésben először ugyancsak végtelen ítélettel rögzítjük, azaz olyan ítélettel, amely kimondja ugyan e természet létét, éppen az érzéki konkrétság, az érzéki közvetlenség tagadásán keresztül, de ezt a létet egyúttal csak meghatározatlanként tükrözi.

A probléma objektív dialektikai részével nem szükséges részletesebben foglalkoznunk; ez túlvinne tanulmányunk keretein. Ami a végtelen ítélettel kapcsolatos logikai problémát illeti, annak tárgyalására ismételten visszatérünk még. Összefoglalva a mondottakat: a formális logikus tévesen tagadja a végtelen ítélet tartalmának objektív jellegét. Valami azért fejezhető ki non-A típusú ítéletben, mert objektíve ilyen, illetve mert a megismerés a maga fejlődésében a tárgy természetét először csak meghatározatlanul ragadhatja meg.

*

Állapítsuk meg a következőket.:

Minden tárgynak — legyen az ún. közönséges egyedi tárgy vagy akár egy egész tudomány tárgya — vannak nemáltalános (érzéki, közvetlenül tapasztalható) jegyei. Az ezekkel kapcsolatban felállított kontradiktórikus ellentmondásban levő ítéletek a nem-ellentmondás elvén alapulnak. A nem-ellentmondás elvének az érvénye feltétlen, habár közvetlenül abszolútnak tűnik, az ellentmondás elve ugyanakkor érvénytelen: kizárják egymást.

Valójában azonban az ellentmondás elvéről kellene beszélnünk, mert a nem-ellentmondási elv csak az ellentmondási elv határesetete. Tény azonban, hogy határesetében az ellentmondás elve ellentmond önmagának, másszóval létezési módja ellentmond tényleges természetének. Ezért az ellentmondás az érzéki közvetlenségben voltaképpen csak formális lehetőség; az ellentmondás jelenléte csak aláhúzza, megerősíti a nem-ellentmondási elv feltétlen érvényességét. — Egyébként mert az érzéki közvetlenségben az ellentmondás csak lehetőség, törekszik a tudomány, amennyiben tárgyának még csak közvetlenségét ragadta meg, ellentmondásmentes visszatükrözésre. Amikor egy-egy ilyen tendencia azután végsőkéig kiéleződik, maga mutatja fel tulajdon keresztülvihetetlenségét.

Ez minden, amit a nem-ellentmondás, illetve az ellentmondás elvével kapcsolatban az érzéki — nemáltalános — jegyek síkján rögzítenünk kellett. Most áttérünk a jegyek egy másik típusának a vizsgálatára.

II.

Az érzéki jegy nem volt általános. A tárgynak, illetve az azt visszatükröző fogalomnak azonban *általános* jegyei is vannak, s most ezeket kell szemügyre vennünk.

Közbevetőleg megjegyezve, az általános jegyek egy ismert fajtájával, az ún. „*differentia specificá*”-val itt ne törődjünk. Róla később lesz szó. — De a megmaradt általános jegyek közül sem mindegyiket vesszük, csak egyiket közülük, amelyet azonban az itt vizsgált probléma tekintetében a legfontosabbnak tartunk.

E megszorítások következtében is, legelső teendőnk e másik jegy-típus objektív strukturájának a feltárása.

1. A jegynek ez a típusa tehát általános. Általános — ez azt jelenti: a nem (genus) minden egyedjét megilleti, kivétel nélkül. De akkor szükségszerűen valami *lényeges*, amennyiben ti. nélküle a tárgy nem lenne az, ami. Az utóbbit azonban egészen tág értelemben kell vennünk. Az az ítélet pl., hogy „Minden lánának súlya van”, a lánáról *mint lánáról* lényegeset tulajdonképpen nem látszik mondani. Mégis: súly nélkül a láda nem lehetne láda — ha valaminek nincs súlya, úgy láda sem lehet. Következésképpen a súly lényeges mozzanata a lánának, s ezen nem változtat az sem, hogy nem csupán a lánára nézve az.

A jegyeknek ez a típusa nyilvánvalóan azzal kapcsolatos, amit *tulajdonságnak* szokás nevezni, bár itt csak az általános és így lényeges tulajdonságokról lesz szó. A tulajdonságot ugyanakkor nem azonosítjuk a jeggyel, hanem úgy kezeljük, mint ún. reflexiós jegyekből összetett valamit. Mit értsünk ez alatt? — az az alábbiakban rövidesen kiderül.⁸

⁸ A „jegy” fogalma tulajdonképpen már nem pontos megjelölés az itt és a későbbiekben vizsgált esetekben. De mert a (formális) logika általában a „jegy” elnevezést használja, e tanulmányban mi is megtartjuk.

2. Ami a tulajdonság objektív struktúráját illeti, alapjában véve igen egyszerű dologról van szó.

A tulajdonságnak először is két, egymástól minőségileg eltérő állapotát különböztetjük meg. Az egyik, amikor a tulajdonság *megnyilvánul, megjele-*
nik. Ekkor mintegy testet ölt, realizálódik, kiformalódik — s általában ez az az állapota, amelynek alapján a tulajdonság létezéséről közvetlenül tudomást szerezhetünk.

De a tulajdonság nem mindig van megnyilvánulóként. Lehetséges másik állapota is, amikor ti. mintegy *benne rejlik* a tárgyban. Ekkor semmiféle közvetlen formája nincs, hiszen magánvalóként van, s mert nem nyilvánul meg, ebben az összefüggésben a tárgy voltaképpen *közömbös* vagy *indifferens* állapotban van.

A tulajdonság e két alapvető állapota között könnyű az összefüggést rögzíteni. A tulajdonság általában meg nem nyilvánult módon van a tárgyban, vagyis a tárgy ebben a vonatkozásban közömbösen, indifferensen viselkedik. Megfelelő külső és belső indítékok következtében azonban ez az állapot ugrásszerűen megszűnik: a tulajdonság valamely meghatározott formában közvetlenné válik, megnyilvánul.

3. A megnyilvánulásnak azonban van egy sajátos jellege, nevezetesen, hogy ellentétes formákban történik. A reflexiós jegyekkel kapcsolatban ezért az ellentétességet kell megvizsgálnunk — lépésről lépésre előre haladva.

Mondhatjuk például hogy : „Ez az ember bátor”, s ezzel — az adott összefüggésben — megadtuk emberünk egyik reflexiós jegyét. Ámde egy másik összefüggésben ugyanez az ember „gyáva”-ként viselkedik — s ilyen helyzet előbb-utóbb mindnyájunk életében adódik. Az ember tehát egy, az előbbivel *ellentétes* jegggyel is rendelkezik. Ha igaz az, hogy „Az ember bátor”, úgy az is igaz: „Az ember gyáva”.

Általánosan megfogalmazva a helyzetet: bárki számára könnyen ellenőrizhető tény, hogy *ha valamely tárgyon egy reflexiós jegyet találunk, s z ü k s é g s z e r ü e n annak ellentétét is megtaláljuk rajta.*

Igy azonban még tulajdonképpen keveset mondtunk. Világos ugyanis, hogy ha az ellentétes jegyek mindig megtalálhatók ugyanazon a tárgyon, úgy valamilyen *belső* összefüggés van közöttük. Például nem nehéz belátni, hogy bátorság és gyávaság nem két, egymástól független tulajdonság. Ellenkezőleg ! *E két reflexiós jegy egy és ugyanazon tulajdonság mozzanatait alkotja s egymás nélkül tulajdonképpen nincsenek.* Az ember ugyanazon „képessége” révén bátor, mint amelynek a révén gyáva, s megfordítva; továbbá nincs ember, akinél a reflexió szintjén ne a kettő *közvetlen* egységéről lenne szó. Az, amit bátorságnak vagy gyávaságnak nevezünk, mindig e két tendencia egysége. Az ember bátorságát gyávasága, gyávaságát pedig bátorsága *korlátozza*. (Amivel nem azt akarjuk állítani, mintha egyéb, általában alapvetőbb korlátozó-tényezők nem lennének. De itt csak az ellentétek *belső* összefüggését [azonosságát, egységét] vizsgáljuk.)

Ez a helyzet valamennyi tulajdonság, illetve reflexiós jegy esetében. Az ellentétes reflexiós jegyek megnyilvánulásukban feltételezik és korlátozzák egymást, átmennek egymásba. Erről van szó indifferens egységük esetében is.

4. Sajátos momentum merült tehát fel. A tulajdonság mindig ellentétek egysége, de megnyilvánulásában *közvetlenül* csak az egyik ellentétes mozzanat

formáját ölti magára. Az így adódó ellentmondást alaposabban meg kell vizsgálni. Tekintsük ezért át röviden még egyszer a tulajdonság objektív dialektikáját.

Bármely tárgyat vegyünk is, ha az nincs természete szerint kölcsönhatásban környezetével, úgy pusztán érzéki jegyeit mutatja fel. A tulajdonság azonban nyilvánvalóan jelen van a tárgyon ekkor is, bár érzéketlenül, mert az, hogy egy tulajdonság nem érvényesül, még nem jelenti nemlétezését. (Ellenkező esetben fel kellene tételeznünk, hogy megnyilvánulásának minden egyes esetében valamiféle misztikus teremtő hatalom hozza létre.) A tulajdonság tehát közömbös, indifferens módon van meg a tárgyon, azaz meg nem nyilvánulva, testet nem öltve, magánvalósága szerint.

A tárgy azonban természetéből következően is, meg a körülmények révén is szükségszerűen mozog, kölcsönhatásba lép más tárgyakkal. Ezekben a kölcsönhatásokban az addig közömbös, indifferens tulajdonság testet ölt, napfényre lép. Ámde közvetlensége szerint nem egyetlen formában, hanem két ellentétes forma közül *vagy* az egyikben, *vagy* a másikban. Csakhogy akkor ez kettőt jelent!

a) A tulajdonság ellentétes reflexiós jegyek egysége, és semmi más, mint ellentétek egysége. Ez kell legyen indifferens állapotában is, különben nem nyilvánulhatna meg ellentétesként.

b) Megnyilvánulásának közvetlen formája szerint ugyanakkor mégsem egységként, azaz *nem differenciált* egységként lép elénk, hanem mindig csak az egyik ellentétesnek a formájában.

Az egység ennyiben sajátos jellegű. Egyrészt nyilvánvaló az egység ténye abból, hogy az ellentétesek feltételezik egymást, átmennek egymásba; hogy maga a tulajdonság voltaképpen a kettő közvetlen egymást-korlátozása. De fennáll abban az értelemben is, hogy a megnyilvánulás egyoldalú formája a megnyilvánuló tulajdonságnak csak *közvetlensége*. Más szóval a tulajdonságnak ez a közvetlenül megnyilvánuló formája *közvetve* az ellentétet is magában rejt, ha kölcsönhatásuk még nem is öltött testet. Ezért annak sincs sohasem akadálya, hogy a kérdéses tulajdonságot másik közvetlen formája szerint határozzuk meg, bár ez a meghatározás az előbbinek természetesen a *negatívja* lesz.

Az egység ennyiben nincs tételezve, rejtett, magánvalósága szerint érvényesülő, pusztán lehetőségként fennálló egység. De ugyanakkor *egység*, és pedig *differenciátlan* (*indifferens*) egység, mert ha a másik oldal közvetve, rejtetten, magánvalósága szerint, tehát mint lehetőség már adva van, úgy *van*. — Legjobb, ha a konkrét példát nézzük. Nincs abszolút bátorság vagy abszolút gyávaság. Sőt, a tulajdonság, amelynek a bátorság és a gyávaság a megnyilvánulásai, nem csak az egyik vagy csak a másik, hanem a kettő együtt. Ezért egyrészt a tulajdonság, amikor megnyilvánul, pl. mint bátorság, a gyávaság mozzanatát, lehetőségét magában rejt, s amennyiben a körülmények úgy alakulnak, a bátorság többé-kevésbé korlátozódhat, sőt átmenet nélkül ellentétébe, azaz a gyávaságba csaphat át. Szintúgy megfordítva. Másrészt mindegyik a másikban csak benne rejlik, csak közvetve, csak negatív érvényesül, ezért az, ami közvetlenül adva van, vagy a bátorság, vagy a gyávaság.

Az olvasó látni fogja, hogy a nem-ellentmondás, illetve az ellentmondás elve érvényének kérdésében a tulajdonság, a reflexiós jegyek egysége ez *objektív* strukturájának a megértése a legfontosabb. Annak belátása ti., *hogy a tulajdonság mindig két ellentétes reflexiós jegy egysége*, bár közvetlenül mindig csak az egyiknek a formájában nyilvánul meg.

5. A tulajdonság ily módon ellentétes ítélettel fejezhető ki; például „Az ember bátor”, illetve „Az ember gyáva”. Ugyanígy van bármely tulajdonsággal. Mármint, ha formális logikai szempontból nézzük, úgy ezek az ítéletek úgynevezett *kontrárius* ellentétben állnak egymással, szemben a *kontradiktórikus* ellentéttel, amely voltaképpen az ellentmondás (egyik) kifejeződése. Ennek az ellentétnek az állítólagos kontrárius voltát azonban közelebből meg kell vizsgálni.

Már Aristoteles tudta, hogy a kontrárius ellentétben álló ítéletek esetében a harmadik kizárásának az elve nem alkalmazható. Ellenkezőleg! A kontrárius ellentét nemcsak harmadik, hanem negyedik, ötödik stb. esetet is feltételez, a körülményeknek megfelelően. Eszerint a kontrárius ellentétben álló ítéletek az érzéki szintre jellemzőek; olyan ítéleteket feltételeznek, amelyekben érzéki jegyek szerepelnek állítmányként. Például „A papiros fehér” és „A papiros fekete” ilyen kontrárius ellentétben álló ítéletek.

Közelebből megnézve ugyanakkor kiderül, hogy a kontrárius ellentét voltaképp épp úgy *nem-ellentét*, ahogyan az ellentmondás is csak nem-ellentmondás volt. Kiderül rögtön, mihelyt abból a szempontból vizsgáljuk meg a kontrárius ellentétben álló ellentéteket, hogy feltételezik-e egymást vagy sem. Mert ha azt mondjuk: „Ez a papiros nem fehér”, úgy ebből nem következik, hogy akkor „fekete”. Ellenkezőleg, számtalan más színe lehet, a többi között persze a fekete is; de a „fehér” tagadása nem a „feketé”-t vonja maga után, minthogy bármelyik színt maga után vonhatja. Voltaképpen azt kell mondanunk, hogy az érzékiben, az érzéki jegyek között nincs ellentét, legalábbis nincs *valóságos* ellentét, mert az egyedül lehetséges kontrárius ellentét = nem-ellentét.

Ezzel szemben a reflexiós jegyeket állítmányként magukban foglaló ítéletek, ha ellentétesek, *valóságos* ellentétet fejeznek ki, jóllehet külső formájuk szerint semmiben sem különböznek a kontrárius ellentéteségű ítéletektől. (Láttuk, hogy az egyik ellentétes jegy tagadása a másikat mint lehetőséget maga után vonja, feltételezi.) A kontrárius ellentétben álló ítéletek esetében is az egyik tagadása a benne rejlő lehetőség felszabadítását jelenti, ámde itt a lehetőségek száma több, esetleg végtelen. Ezzel szemben a *reflexiós ellentéteségű ítéletek valamelyikének a tagadása — az indifferens mozzanaton túl — szükségszerűen a másiknak, és csak ennek a másiknak a feltételezése*. Itt nincs több, netán végtelen számú eset — habár az ún. harmadik eset a reflexiós ellentétben benne rejlik.

Ily módon, ha két kontrárius ellentétben álló ítélet állítmányát érzéki jegyek helyett reflexiós jegyekkel váltjuk fel, az ellentét megszűnik kontrárius lenni anélkül, hogy ezáltal kontradiktórikus ellentétté alakult volna át. A *kontrárius ellentét az ellentétnek csak lehetősége, a nem-ellentét. A reflexiós jegyek ellentétesége azonban már a tételezett, a valóságos ellentét*. Következésképpen, véleményünk szerint, nem egy, hanem legalábbis két ellentét-típus van: a kontrárius és a reflexiós —, a kontradiktórikusról nem beszélve, minthogy az már az ellentmondás.

A formális logika — absztrakt természetének megfelelően — az e két ellentét-típus közötti minőségi különbséget eltüntet, s ezzel a reflexió szintjét az érzékire redukálja. Nem mintha ez a fajta — ti. az absztrakt — azonosítás más körülmények között nem volna alkalmazható és alkalmazandó. (Amennyiben pl. a reflexiós ellentétnél csupán az a fontos, hogy közbenső eset — jóllehet csak egy! — van.) De világos, hogy ennél a kezdeti (absztrakt) azonosásnál semmiképpen sem szabad megállni.

6. Az ellentétességnek ez a különbsége természetesen különbséget jelent az ellentmondás kérdésében is az érzéki, illetve a reflexió szintjein. Az absztrakt vagy formális logikai azonosság-törvény alkalmazásával mondhatjuk, hogy az ellentmondás mindkét esetben csak magánvalósága szerint, azaz mint pusztán lehetőség van. A kétféle magánvalóság, a kétféle lehetőség azonban voltaképpen minőségileg különbözik egymástól.

Az érzékit jellemző kontrárius ellentétességű ítéletek egyikének a tagadása, mint láttuk, a másikat nem vonja maga után. Ha viszont ugyanezt a tagadást a reflexiós ellentétességű ítéletekre alkalmazzuk, úgy az ellentétesek másika máris feldereng a láthatáron, minthogy ez az ellentétes közvetve benne rejlik a közvetlenül jelenlevőben. Az érzéki és a reflexiós ellentétesség e különbsége máris megmutatja, hogy e két szinten az ellentmondás nem azonos módon áll előttünk. Az érzékiben az ellentmondás *formális lehetőség* volt, s a nem-ellentmondás az ellentmondásnak ebből a *formális* lehetőségéből táplálkozott. Ami viszont a reflexió szintjét illeti, az itt adódó lehetőség már *reális lehetőség*. Kitűnik ez a következőből.

A reflexió síkján is előfordulhat mint lehetőség, hogy az ellentétes oldalak közömbös módon álljanak egymás mellett, vagyis szinte nem-ellentétként legyenek. Pl. hogy egy egyébként normális állapotban levő mérleg serpenyője az *előbb* „lent” volt, *most* pedig „fent” van, ebben semmiféle ellentmondás nincs. Az ellentét természetesen *valóságos*, azaz nem vitás, hogy a mérleg serpenyője az egymást követő időpontokban ellentétes helyzetekben volt. De abban, hogy az egyikből átment a másikba; hogy az *előbb* *x* helyzetben volt, *most* pedig *y*-ban, ellentmondás nincs. — Amint azonban tagadni fogjuk az ítéletek valamelyikét, az ellentmondásnak, vagyis ama bizonyos harmadiknak a jelenléte nyomban kiérződik. Mert erre az ítéletre: „A mérleg serpenyője nincs fent” vagy: „A mérleg serpenyője nincs lent”, nem tetszés szerinti számú válasz lehetséges, mint a kontrárius ellentétességű ítéletek esetében; nem is pusztán egyetlen válasz lehetséges — jóllehet igazat mondtunk, amikor azt állítottuk, hogy a reflexiós tendencia általában az ellentétes felé mozgatja a dolgot előre. A reflexiós ellentétek valamelyikének a tagadására ugyanis *két* válasz lehetséges. Ha valami nincs fent, úgy meglehet, hogy lent van — vagy megfordítva: ha nincs lent, úgy esetleg fent van. De az is lehet, hogy sem lent, sem fent nincs, hanem ama bizonyos közömbös, indifferens *egyensúlyi helyzetben* van, amelyet általában erőegyensúlynak is nevezünk.

A reflexiós ellentétesség tehát *feltételezi a harmadikat*; itt már van harmadik is. Ez a harmadik azonban még nem a tételezett ellentmondás, az ellentétek differenciált egysége, hanem a még mindig magánvaló ellentmondás, az indifferens egység. Míg azonban az érzékiség szintjén a lehetőség pusztán formális volt, addig a reflexió szintjén már reális lehetőségről van szó.

Közvetlenül szemlélve, az ellentmondás lehetőségének a realitása maga az indifferencia. Ez nem volt meg az érzékiben, minthogy nem közvetlen; ítéletekkel való leírása pedig két egymásnak ellentmondó *non-A* típusú ítéletet igényel. Az indifferencia ugyanis így jellemezhető: a „nem-fent” és a „nem-lent”, vagy a „nem-bátor” és a „nem-gyáva” stb. stb. egysége. Két nem-ellentmondás ellentmondása, ez az ellentmondás reális lehetősége.

Még inkább azonban az, hogy míg az érzéki szintjén a tárgy még ellentétesként *sem* állt előttünk, mert a benne esetenként azért fellépő kontrárius ellentét igazi természete szerint nem-ellentét, addig a *reflexió síkján az ellentétesség már realizálódott, testet öltött*. Az ellentmondás lehetőségének a realitása

tehát annak következménye, hogy immár konkrétan adva van ama két ellentétes oldal, amelyek kölcsönhatása vagy viszonya az ellentmondás. Igaz, hogy maga a viszony még tisztázatlan, s a reflexió mozgása az átesés „a ló egyik oldaláról a másikra” és vissza. Ennyiben tehát az ellentmondás csak magánvalósága szerint, meghatározatlanul, absztrakte van, — tendenciája még nem alakult ki. De már *nem bármilyen* ellentmondás lehetősége, miként az érzéki síkján volt, hanem *meghatározott, bizonyos* ellentétes oldalak ellentmondásának a lehetősége, s ezzel a reális ellentmondás-lehetőség.

A tulajdonság tehát először is két reflexiók ellentéteességű ítéletet igényel, ha objektív struktúrájának a leírására vállalkozunk. Pl. „Az ember bátor” és „Az ember gyáva”. A tulajdonság e két ellentétes oldala egyformán közvetlen, bár együtt sohasem lehetnek közvetlenek. (A tulajdonság vagy az egyiknek, vagy a másiknak a formájában nyilatkozik meg.) De egy dolog az, hogy egyszerre csak az egyik, vagy csak a másik lehet közvetlen, és egy dolog az, hogy a tulajdonság *közvetlenségét* csak ez egyik, vagy csak a másik nem tükrözi adekvátan vissza. Az adekvát visszatükrözéshez mindkettő szükséges.

Minthogy ugyanakkor e két ítélet a tulajdonságnak csak közvetlenségét tükrözi vissza, maga a tulajdonság azonban ezzel nincs kimerítve, mert létezik a két ellentétes között egy harmadik, éspedig az indiferencia, az előbbi két ítélet mellé fel kell vennünk mindkettő kontradiktórikus tagadását is. Tehát ezeket az ítéleteket: „Az ember nem-bátor”, „Az ember nem-gyáva”. Természetesen igaz az, hogy a tulajdonság vagy indifferensként, vagy megnyilvánultként van. De világos, hogy teljes struktúráját pusztán egyik, vagy pusztán másik lehetséges állapota nem fejezi ki. Vagyis a mondott négy ítélet *együtt* fejezi csak ki a tulajdonság teljes struktúráját. *Egyik sem igaz önmagában, de együtt, egymást feltételezve és egymás által korlátozva a teljes igazság kifejezői.*

7. A mondottak azt is megvilágítják, mit tükröznek vissza a végtelen ítéletek a *reflexió síkján* az objektív valóságból. Sőt ezen keresztül, ahogyan ti. ugyanez a valami az érzékiség síkján jelentkezett a végtelen ítéletben, az is kiderül, *milyen* is közelebbről a tárgy ama belső természete, alapja. *A végtelen ítélet általában az ellentétes oldalak viszonyát, ha úgy tetszik, az ellentmondást magát tükrözi vissza, de csak amennyiben magánvalóság a szerint, azaz amennyiben csupán lehetőségként van.* Míg azonban ez a lehetőség az érzéki szintjén formális, addig a reflexió szintjén már reális.

De vizsgáljuk meg közelebbről a helyzetet. Az érzéki jegyekből összetett fogalom, illetve a fogalom ama szférája, amely érzéki jegyekből tevődik össze, *egyoldalú* fogalom. Ez azt jelenti, hogy általa adva van az ellentétes oldalak egyike, de csak az egyike. (Ti. az érzéki közvetlenség.) Minthogy ugyanakkor a másik — az alap, a tárgy természete — még nincs meghatározva, a meglevő oldal nem mint ez ellentétesek egyike lép elénk, hanem csak érzéki jegyek puszta összege. — Legalábbis annak látszik.

Ámde függetlenül attól, hogy a megismerő tudja-e, vagy sem, az érzéki közvetlenség mégiscsak a tárgy egyik ellentétes oldala, illetve ennek tükröképe a fogalomban. Teljes tükrözése tehát ama viszony tükrözését is jelenti, amelyben a másik ellentétes oldallal összefügg, de amely viszony az érzéki szintjén mint az érzéki szint határa jelentkezik. (Persze csak egyik mozzanata szerint.) Ugyanakkor a másik ellentétes oldal valamilyen formában még kívül van a megismerésen, éspedig vagy egyáltalán nem tudunk, vagy nem kell

tudnunk róla. Ennek következtében tagadva lesz anélkül, hogy róla *mint másiktól* tudnánk. De akkor a tagadás csak visszafelé irányulhat, azaz annak kimondása lesz, hogy a meglevő oldalon kívül más oldala a valóságos tárgynak — ennek megfelelően a fogalomnak — nincs. Minthogy ily módon az, ami végül is nincs, maga az ellentmondás, az eredmény az ellentmondásnak nem-ellentmondásként való megnyilvánulása; annak kimondása, hogy az érzékiben nincsenek ellentétes oldalak s így ellentmondás sincs.

A tulajdonság szintjén, a reflexiós jegyek esetében mármost az ellentét másik oldalát, a tárgy természetét ragadjuk meg. Ám a reflexiós ellentét, illetve ellentmondás most közvetlenül nem az érzéki és a reflexió ellentmondása; ennek fokozatosan kell tétéleződnie benne. A reflexiós ellentéteség a tárgy természetének ellentétesége s így az ellentmondás, amely itt reális ellentmondásként felmerül, e természet ellentmondásos volta.

Ha most eltekintünk ezektől az átfogó összefüggésektől és a jegy-problémát csak mint jegy-problémát ragadjuk meg, úgy elengedő annak a megértése, hogy a reflexiós ellentét, illetve ellentmondás elmélyültebb, s ennyiben nem ugyanaz, mint amellyel az érzékiben találkoztunk. Az érzékiben az ellentéteseknek csak egyike volt jelen, s e nem-ellentét következtében az ellentmondás nem-ellentmondás volt. A reflexiós ellentét, illetve ellentmondás magának a természetnek a valóságos ellentétesége s így reális ellentmondás-lehetősége, vagyis a másik oldalra vonatkozik csupán. Nem az érzékinek az ellentété és ellentmondása a természettel, hanem ellentmondás és ellentét e természetben, azaz az előbbi ellentét másik oldalán belül. Minthogy azonban itt most az is kiderül, hogy ama bizonyos „harmadik” maga az ellentmondás, vagy még inkább, hogy a tárgy természete ellentmondásos, az is világossá válik, hogy *a végtelen ítélet általában éppen az ellentmondást tükrözi vissza*. Következésképpen nemcsak a tárgy természetének az ellentmondását, hanem az érzékinek és e természetnek is ellentmondását, — ha az átmenetet az egyikből a másikba itt nem is kell nyomon követnünk.

A tárgy természetének a megismerése tehát most úgy áll: ha az érzékiben csak annyit tudhattunk, hogy a végtelen ítélet e természet tétélezése az érzékivel szemben egyáltalában, úgy most már azt is tudjuk, hogy ez a természet ellentétes oldalak dialektikus egysége s így ellentmondásos valami. Ezáltal a végtelen ítélet tartalmilag meghatározottabbá vált. Kiderült, hogy *az ellentétes oldalak viszonyát, kölcsönhatását* tükrözi vissza; közvetlenül a reflexió síkján, de közvetve egyáltalában, s ezért az érzéki és a természet között is. Meghatározottabbtá válik, mert az ellentétek, amelyeknek az ellentmondásos viszonyát tükrözi, maguk realizálódtak, és így konkrét-meghatározott oldalak. Ugyanakkor még mindig meghatározatlan e természet belseje: maga a viszony, a kölcsönhatás, s ezért ez *non-A* formában — pontosabban kettős *non-A* formájában — áll továbbra is előttünk.

(Mindez előre jelzi a továbbhaladás irányát, mert a megismerés nyilvánvalóan azzal küszöböli ki az ellentmondást a megismerésből, ha feltárja, azaz tétélezi és megoldja. De erről később.)

8. Összegezve a mondottakat, a reflexiós tulajdonság tehát két ellentétes oldal közvetlen egysége, amely egység egyúttal a harmadiknak, a tétélezett és megoldott ellentmondásnak a reális lehetősége, mint közömbös, indifferens egység. Ezért előfordulási lehetőségei — pusztán a közvetlenség szerint meghatározva:

- a) az egyik ellentétes oldal,
- b) a másik ellentétes oldal,
- c) a kettő differenciátlan vagy indifferens egysége.

Bármint közeledjünk is a valósághoz, a reflexiók tulajdonság esetében e három lehetőség valamelyikét találjuk fel benne mint adott tendenciát. — Mindez természetesen közvetlensége szerint van így. Mert ugyanakkor egyrészt mindegyik ellentétes oldal saját korlátjaként magában rejtí a másikat; közvetlenül pedig mindegyik a másikkal való viszonyára utal, s ezért az indifferens oldal mélyebb — közvetett — tartalma szerint kettős *non-A*-nak, azaz „sem... sem...”-nek bizonyul.

Ez a tulajdonság, illetve a reflexiók jegy objektív-dialektikus struktúrája. A kérdés mármost az, hogyan viszonyul mindehhez az értelemszerű gondolkodás, esetünkben a formális logika? — Lássunk előbb egy fontos előzetes helyzetrajzot; a nem-ellentmondás, illetve az ellentmondás elvével kapcsolatos problematikára csak ezután térhetünk át.

Az első kérdés természetesen az: objektívnek tekintí-e a formális logikus a reflexiók jegy ellentétes arculatát. —

A formális logikus magatartása itt először a megszokott absztrakt magatartás. Ez azt jelenti: a kérdés általában nincs feltéve és nincs tisztázva; miközben a formális logikus hol az egyik, hol a másik lehetséges válasz szellemében jár el, ösztönösen. De a formális logikus végül is eljut arra a pontra, hogy válaszolnia kell az ellentéteesség objektivitásának a kérdésére. A válasz ekkor az ellentéteesség objektivitásának a tagadása. Ám formális logikusunk ugyanakkor azt sem tagadhatja, hogy ez az ellentéteesség valamiképpen van is, hiszen minden további nélkül felállíthatja a megfelelő ellentétes ítéleteket. Az ellentéteesség objektivitásának a tagadása tehát sajátosan megy végbe. Minthogy ugyanis a reflexiók jegy csak valamire vonatkoztatva nyilatkozik meg, s mert így abban, hogy melyik ellentétes arculata jelenik meg közvetlenként, a körülmények is beleszólnak; továbbá mert létezik ennek a tulajdonságnak ama bizonyos indifferens állapota is, formális logikusunk azt hiszi, hogy a reflexiók tulajdonság ellentétes volta *csak a körülményekből következik*. És ehhez nem kell idealistának lennie általában, vagyis ez a lényegében idealista elképzelés látszólag ellentmondás nélkül elhelyezhető a materialista állásponton belül, idealista mivoltát persze eltüntetve.

A reflexiók jegy e *szubjektívisztikus* kezelésére számos példa hozható fel. Az egyik — hogy ne menjünk túl messzire — a jegy lényeges vagy lényegtelen voltával van összefüggésben. A formális logikus így okoskodik:

Meghatározom a tárgy jegyeit, s ezzel valami lényegeset fejezek ki. Ámde csak *abban a vonatkozásban*, amelyben a meghatározás történt. Vagyis ha más vonatkozásban határozom meg a tárgyat, akkor más jegye bizonyul lényegesnek. Az előbbi lényeges tehát lényegtelenné, az előbbi nem-lényeges viszont lényegessé alakul át. Mindez azonban csak és csupán megismerő tevékenységemnek, szubjektív tudatom munkájának, szóval e sajátos körülményeknek a következménye. Vagyis maga a tárgy csak olyan jegyekkel rendelkezik, amelyek önmagukban véve sem nem lényegesek, sem nem lényegtelenek, s hogy egy jegyet lényegesnek, vagy lényegtelennek tekintünk-e, az nem a jegytől, illetve a tárgytól magától, hanem a *megismerőtől, annak szubjektív hozzáállásától* függ.⁹

⁹ Erre a teljesen tarthatatlan álláspontra helyezkedik Katona Péter is, aki „A gondolkodási képződmények szisztematizálásához” c. cikkében a következőket írja: „Az is-

E tarthatatlan elképzelés forrása egyébként nyilvánvaló. A megismerésnek amaz objektív szükségletét, más esetekben egyszerűen szabadságát, hogy a lényegeset lényegtelennek, a lényegtelen pedig lényegesnek kell tekintenie, illetve erre módja van, összetévesztik azzal: mi lényeges objektíve a tárgyat illetően, s mi nem. Ilymódon *a valóság látszatnak, a látszat pedig valóságnak tűnik*, eltekintve azoktól az esetektől, amikor *objektív látszatról* van szó, miközben az értelemszerűen eljáró formális logikus a reflexiós tulajdonságot csak közömbös, azaz minden — a tárgy belső természetéből következő — konkrét arculattól mentes tulajdonságként feltételezi. A reflexiós tulajdonság — szerinte — van, s alapjában véve mivolta a tárgyból magából következik. Valójában azonban a formális logikus számára ez a tárgyból következő objektív mivolt csak és csupán az *indifferencia*, vagyis a tulajdonság teljesen absztrakt megragadása. Ezért a tulajdonság megnyilvánulási formája, a tulajdonság ebben kifejeződő objektíve ellentétes természete végülis nem a tárgyból, a tulajdonság objektív természetéből, hanem pusztán az egyébként objektív körülményekből következik számára. Ennyiben a tulajdonság ellentétes arculata „objektív”, hiszen objektív körülmények között áll elő. Valójában ugyanakkor maga az objektív tulajdonság semmiféle tartalommal nem rendelkezik amaz absztrakt indifferenciától eltekintve, minthogy az ellentéteesség „létrehozója” ezek szerint csak és csupán a külső körülmények.

Figyeljünk csak meg valamit! A reflexiós tulajdonság a formális logikus szerint is a tárgyról magáról ad képet. De csak abban az absztrakt formában, miszerint valaminek súlya, ereje stb. van *általában*. A meghatározásnak azután ezt az absztrakt jellegét a formális logikus konzerválja. Amikor ugyanis a tulajdonság a vonatkozásban közelebből konkretizálódik, ez a konkrétság egyúttal *kívül is marad* a tárgyon — vagyis a konkrétság állítólag csak annak konkrétsága, *amin* a reflexiós jegy tükröződik —, s a tárgyról kiderül, hogy *közelebbi* természete szerint *egyenlő a semmivel*. A formális logikus ezzel — mint Engels mondja — az ellentétet s ezáltal az ellentmondást a tárgyon *kívül* helyezi, s szétszórva más tárgyak között, meg is „semmisíti”. — De így valóban könnyű „ellentmondástalannak” tekinteni a valóságot...

9. Ám formális logikusunk előbb-utóbb belátja, hogy az általunk reflexiós-nak nevezett ellentéteesség a tulajdonság, a tárgy objektív természete, — vagy ha nem látja be, kénytelen ezt mint lehetőséget figyelembe venni. Hogyan viszonyul ebben az esetben a reflexiós tulajdonság objektív struktúrájához?

Ez először annak a kérdése, hogy a konkrét-objektív, egyedi tárgyat illetően reflexiós jegyére nézve a nem-ellentmondás vagy az ellentmondás elve érvényes-e, s melyik mennyiben? — Egyébként ki fog derülni, hogy a „vagy... vagy...” válasz itt már nem lehetséges.

mertetőjegy... mindig adott vonatkozásban lényeges ismertetőjegy, tehát önmagában véve nem tekinthető sem lényegesnek, sem pedig nem-lényegesnek”. (Magyar Filozófiai Szemle, VI. évf. 4. sz. 529. o.) Ez azonban semmi más, mint annak kimondása, hogy magának a tárgynak *objektíve nincs* sem lényeges, sem nem-lényeges mozzanata. Így teljesen a megismerő szubjektív önkényétől függ, hogy mit tekint a tárgyon lényegesnek, mit lényegtelennek, miközben természetesen mindig más a lényeges, illetve a lényegtelen anélkül, hogy valóságos lényeges, illetve lényegtelen oldala a tárgynak lehetne. Valószínű persze, hogy Katona elvtárs nem akarta kétségbe vonni a lényeges stb. objektív létezését. Egyszerűen nem vette észre, hogy az általa közvetlenül leírtak miféle további tartalmat foglalnak magukban. Tévedése mellett akkor sem mehetünk el szó nélkül, részben mert tipikus tévedés, részben mert tudatos elvi állásfoglalás is lehet.

Az érzéki jegy feltétlen ismeret volt, s ezért a közvetlenséget illetően a nem-ellentmondás elve is feltétlen érvényű volt. Hogyan értsük ezt? — már tisztáztuk tanulmányunk első részében. Láttuk: feltéve, hogy a világegyetem adott pontja — bármelyik — valamilyen testi valóság, érzéki jegyeit, a nem-általános jegyeket illetően az ezeket tartalmazó, egymással kontradiktórikus ellentétben álló ítéletek együtt nem lehetnek igazak. Ez a „valami” pl. *vagy* „vörös”, *vagy* „nem-vörös”, egyéb lehetőség nem létező. — A nem-ellentmondási elv érvényessége tehát az érzéki közvetlenségben *feltétlen*.

Ezzel szemben a reflexiós jegyekkel, a tulajdonsággal kapcsolatban, mint láttuk, már más a helyzet. A reflexiós jegynek ugyanis nem két, hanem három lehetséges előfordulási esete van, éspedig

- a) az egyik ellentétes megnyilatkozási forma,
- b) a másik ellentétes megnyilatkozási forma.
- c) az indifferens állapot,

Ezért az egészet a maga teljességében csak négy ítélet fejezi ki, s így két ítélet — akár ellentétet, akár ellentmondást tartalmaznak — a lehetőségeket nem képes átfogni. Ebből következik a *nem-ellentmondási elv érvénytelensége*.

Most vonatkoztassunk bármely *megfelelő* tárgyra olyan egymással kontradiktórikus ellentétben álló ítéleteket, amelyeknek az állítványai reflexiós jegyek. Pl. „Ez bátor” és „Ez nem-bátor”. Ekkor a két ítélet közül az első azt fejezi ki, hogy amennyiben a tulajdonság megnyilvánulóként van éppen, úgy a „bátor” formájában nyilvánult meg; míg a „nem-bátor” végeredményben arra a tényre utal, hogy a tulajdonság esetleg éppen indifferens állapotban van. Ámde könnyű belátni, hogy éppen ezért az adott két ítélet a lehetséges esetek számát nem fogja át, minthogy ez nem kettő, hanem három — eltekintve most attól, hogy a *non-A* típusú ítélet közülük az indifferenciát csak az egyik oldalról nézve írja le. Ugyanis nem igaz az, hogy a tulajdonság vagy indifferens állapotban van („nem-bátor”), vagy a „bátorság” formájában nyilvánul meg, minthogy megnyilvánulhat a „gyáva” formájában is. Ezért adott esetben a fenti két, egymásnak kontradiktórikusan ellentmondó ítélet mindketteje *hamis* lesz, minthogy a valóságot az „Ez gyáva” ítélet fejezi ki. — Ugyanez a helyzet megfordítva: az „Ez gyáva” és az „Ez nem-gyáva” ítéletekkel kapcsolatban is, sőt mert összesen három lehetőség van, a reflexiós ellentétességű ítéletek sem fognák át a teljes helyzetet, mint hogy az „Ez bátor” és az „Ez gyáva” ítéletek esetében sem érvényesíthető a nem-ellentmondás elve. (Ti. ha a tulajdonság az adott itt-ben és most-ban éppen az indifferencia állapotában van.)

10. Világos: ha a nem-ellentmondás elve a reflexió síkján nem érvényes, akkor az ellentmondás elve az érvényes. És így is van.

A tulajdonságnak két alapvető állapota van. Az egyik a közvetett, a rejtett, a magánvaló oldal: az indifferencia. A másik a megnyilvánulás, a megjelenés szférája: a közvetlenség. Mármint akár egyiket, akár a másikat vesszük, mindkét esetben az adott állapot objektív struktúrájának a leírása két ítéletet követel. A tulajdonság közvetlenségéről nem mondhatjuk, hogy az *vagy* az egyik, *vagy* a másik ellentétes oldal. Mert igaz ugyan, hogy ugyanabban az itt-ben és most-ban mindkettő közvetlen nem lehet, de a *teljes* közvetlenség mégis a kettő együtt. A tulajdonság közvetlenségét ezért csak a két, reflexiós ellentétességű ítélet egysége tükrözi adekvátan vissza, bármennyire

is ellentmondásosnak tűnjék, hogy pl. „Ez bátor” és „Ez gyáva”, — vagy egy ítéletbe összevonva: „Ez bátor is, meg gyáva is”.

Ami viszont az indifferenciát illeti, itt is csak a két egymással ellentétes *non-A* típusú ítélet egysége ad adekvát képet. Az „Ez nem-bátor” és az „Ez nem-gyáva” ítéletek együtt az a lényeg, az a természet, amely két ellentétes formában jelenik meg, illetve amelybe a két ellentétes forma adott esetben visszatér, eltűnik. Az indifferencia ennyiben *sem* ez, *sem* az, éppen mert ez *is*, az *is*. (Sem nem a „bátor”, sem nem a „gyáva”, mert a „bátor” is, meg a „gyáva” is. Ezért a „nem-bátor” és a „nem-gyáva” együtt.)

11. A reflexió síkján a nem-ellentmondás elve tehát nem érvényes. Ámde csak *részben* nem. Hasonlóképpen az ellentmondás elvének érvényességével: ez is csak *részben* igaz. A két részlegesség természetesen összefügg és kiegészíti egymást.

Hogy megértjük, miről van szó, meg kell vizsgálnunk a *vonatkoztatás* problémáját.

Láttuk: a tulajdonság természetéből következik ama dialektikája is, hogy indifferensből megnyilvánulttá lesz, s hogy két ellentétes formában nyilvánulhat meg. Az egyes tárgyak esetében ugyanakkor ez a folyamat nem független a környezettől, azaz a kérdéses tulajdonsággal rendelkező tárgyat körülvevő tárgytól, illetve tulajdonságaiktól. Ennek megfelelően a tárgyakat az alábbi módon oszthatjuk fel:

Elsőnek vegyük azt a tárgyat, amelyet vizsgálunk. Legyen ez mondjuk az *A* tárgy s rajta egy reflexiós tulajdonság, amelyet *a*-val jelölünk. (Bármely reflexiós tulajdonságról szó lehet.) Az *A* tárggyal szembenálló tárgyak összességét most két nagy csoportra oszthatjuk.¹⁰ Ha ugyanis *A* tárgyunk *x* tárgyakal kerül kölcsönhatásba, úgy *a* tulajdonsága az indifferencia állapotában marad. Ha viszont *y* tárgyakkal lép kölcsönhatásra, úgy az *a* tulajdonság megnyilvánul.

A teljesség azonban azt kívánja, hogy az *y* tárgyakat is két csoportra osszuk. Ha tehát *A* tárgyunk az *y*₁ tárgyakkal kerül kölcsönhatásba, akkor *a* tulajdonsága az egyik (az *a*₁) ellentétes formában nyilvánul meg. Ha viszont *y*₂ tárgyakkal lép kölcsönhatásra, úgy az *a* tulajdonság a másik (az *a*₂) ellentétes formában nyilvánul meg.

Így néznek ki az egyes vonatkozások, a maguk egészen konkrét formájában. Ámde világos, hogy az *A* tárgy valamely konkrét itt-ben és most-ban nem feltétlenül ezeknek az elszigetelt vonatkozásoknak a valamelyikében áll előttünk, bár bizonyos értelemben ilyen helyzet is adódhat. Mert a tárgy hatása a környezetre és viszont: *a vonatkozások totalitása*, azaz egy adott itt-ben és most-ban érvényesülő *összes* vonatkozás együttesen. — Vagyis egészen pontosan tulajdonképpen így kell mondani:

A tárgyunk ugyanabban az itt-ben és most-ban egész környezetével, tehát a legkülönbözőbb egyes tárgyakkal a legkülönbözőbb vonatkozásokban áll. A különböző vonatkozások ez összességén azonban valamelyik fenti eset dominál. A konkrét egyes hatások tömege ily módon valamely konkrét formává egyenlítődik ki; *vagy* abban az értelemben, hogy az *a* tulajdonság indifferens marad *vagy* abban az értelemben, hogy az *a* tulajdonság az *a*¹ formában

¹⁰ Tulajdonképpen nemcsak kettőre. De az itt vizsgáltak szempontjából nézve ez a felosztás is elég.

jelenik meg; *vagy* abban az értelemben, hogy az a tulajdonság az a^2 formában érvényesül.

Látnunk kell tehát, hogy a fenti lehetséges esetek nem pusztán individuális-egyedi itt-ek és most-ok pusztá, mechanikus leképezései. A közvetlenségben úgy tűnik, hogy egy-egy vonatkozás csak akkor konkrét, ha az A és mondjuk B tárgy kölcsönhatása. Valójában még akkor is, amikor a környezet valamennyi tárgya közül éppen a B látszik egyedül érvényesülni, akkor is ez az érvényesülés egy konkrét környezeti *összhatás* érvényesülése, s nem pusztán a B -é. Az tehát, hogy mondjuk az a tulajdonság indifferens marad, lehet közvetlenül valamely x tárgy hatása, de alapjában véve egy meghatározott összhatás konkretizálódása az A tárgyon. Ugyanígy: ha A tárgyunk tulajdonsága az a^1 vagy az a^2 formában nyilvánul meg, lehet valamely konkrét y^1 , illetve y^2 tárgy közvetlen hatása, amely tárgy a környezetben dominál; de még ekkor is a környezet *konkrét összhatásáról* kell beszélnünk.

Egy és ugyanabban az itt-ben és most-ban tehát számtalan tárgy vonatkozik A tárgyunkra, amely vonatkozások mindegyike individuális, egyedi vonatkozás. De ez a hatás vagy vonatkozás, amely ugyanebben az itt-ben és most-ban érvényesül, mégsem egyszerűen a jelenlevő individuális vonatkozások valamelyike, hanem valamennyi jelenlevő individuális hatás egy *általános* és ugyanakkor *konkrét* minőségű és mennyiségű kiegyenlítődése. —

Mármost mindez inkább aláhúzza, mintsem ellentmondana annak a korábbi megállapításunknak, hogy a reflexió síkján az ellentmondás, nem pedig a nem-ellentmondás elve az érvényes. Minthogy ugyanis a tárgy általános, de konkrét tulajdonsága, méginkább természete, vagy környezetének vonatkozások totalitásaként való tétélezése az objektív valóság adekvát leképezése ezen a fokon, teljesen világos, hogy a tárgynak a környező tárgyakra, illetve megfordítva: a környező tárgyaknak a tárgyra irányuló általános és konkrét összhatása önmagában *valamennyi különböző vonatkozást* egyesíti. Ámde oly módon, hogy kiegyenlítődésekük eredményeképpen mégsem valamennyi egyszerre érvényesül, hanem a három lehetséges eset közül csak egy-valamelyik, mint *domináns* tényező. (Innen, hogy az objektív valóság vizsgálatában az eljárás formálissá egyszerűsíthető: a domináns formát nem az összes vonatkozás konkrét kiegyenlítődéseként, hanem valamely megfelelő B tárgy egyéni hatásaként kezelik. Ezzel azonban egyrészt vulgarizálnak, másrészt csak az esetek egy részében kapnak alapot azért megközelítően igaz tükörképét.)

Mármost kétségtelen, hogy az eddig mondottak meg is erősítik a nem-ellentmondás érvénytelenségével és az ellentmondás érvényességével kapcsolatban rögzített megállapításainkat — de ugyanakkor ellent is mondanak nekik. Mert akár individuálisnak veszünk valamely itt-ben és most-ban egy vonatkozást, akár valamennyi adott individuális vonatkozás összhatásaként kezeljük mint egységet, azaz *egy* vonatkozást, a végeredmény mindig ugyanaz: a három lehetséges eset közül csak az egyik érvényesül. Más szóval az itt és a most ugyan általánosult, szemben az érzéki közvetlenséggel, éppen, mert tárgyunk általános természetéről van szó. De tárgyunk vonatkozásainak a teljes totalitása mégis csak különböző *általános* itt-ek és most-ok sorozata, amelyen belül az egyes, egyébként általános itt-ek és most-ok mint *egyedek* szerepelnek.

Természetesen tovább is mehetünk, azaz most az egyébként általános természettel rendelkező egyedi vonatkozásokat ragadhatjuk meg tárgyunk életfolyamataként, mint annak végső általános reflexiók természetét, illetve tulajdonságát. Ekkor ugyanazt a struktúrát reprodukáljuk, amely az egyes

egyedi vonatkozások belső struktúrája, csak itt nem individuális, hanem egyedi vonatkozások összességéeként. Erre az állapotra ezért megint az jellemző, hogy vele kapcsolatban a nem-ellentmondási elv érvénytelen, az ellentmondás elve viszont az érvényes. Emiatt az azonosság miatt azonban külön nem kell foglalkoznunk vele.

12. A végeredmény tehát a következő:

A reflexió síkján ellentmondásos helyzet alakul ki. Egyfelől igaz az, hogy minden egyes tulajdonság individuális-egyedi vonatkozások totalitása, s ennyiben a tulajdonság objektív struktúrája szerint valamennyi lehetséges mozzanat együtt, egyszerre. Ezért adekvát leírása valamennyi ellentétes, illetve ellentmondó itéletpár együttes felhasználásával lehetséges csak. — Ezekben az összefüggésekben a nem-ellentmondás elve érvényét veszti, s az ellentmondás elve érvényesül. — Másfelől igaz az, hogy akár individuális-egyedinek, akár általánosnak tekintsünk is egy itt-et és most-ot, egy vonatkozást, ebben az egyetlen összefüggésben a három lehetséges eset közül csak az egyik realizálódik. Eszerint a tulajdonság *vagy* indifferens, *vagy* megnyilatkozik; *vagy* az egyik ellentétes formában, *vagy* a másikban nyilvánul meg. — Ezekben az esetekben ezért a nem-ellentmondás elve az érvényes, míg az ellentmondás elve érvénytelen. (Tulajdonképpen így pontosabb: ezekben az esetekben az ellentmondás elve továbbra is önellentmondóként, azaz mint nem-ellentmondás érvényesül.)

Az itt és most ennyiben maga is ellentmondásos. Kifejeződik benne az ellentmondás *reális* lehetősége, s ezért már nincs a nem-ellentmondás elvének feltétlen uralma alatt. De kifejeződik benne az ellentmondás reális lehetőségének a *lehetőség*-volta is, következésképpen az ennek megfelelő összefüggésekben részben még a nem-ellentmondás elvének az uralma alatt áll.

A nem-ellentmondás, illetve az ellentmondás elvei ennyiben kölcsönösen korlátozzák egymást; ahol az egyik érvényes, ott nem érvényes a másik, és megfordítva. A nem-ellentmondás elvének a feltétlen érvénye ezáltal megszűnt, s korlátozott érvénnyé alakult át. Igaz, hogy ugyanez a helyzet az ellentmondás elvével is, csak hogy ellentétes módon. Mert bár az ellentmondás elve csak korlátozott érvényű, mégis — az érzéki szinthez viszonyítva, ahol csak önellentmondásos módon, csak nem-ellentmondássá idegenedve volt érvényben — itt már ellentmondásként is van, vagyis önellentmondásosságát, idegenségét félig már levetette. Egyáltalában: kezd napfényre törni az a tény, hogy amiről tulajdonképpen szó van, az az ellentmondás, habár határesetében kezdetben nem-ellentmondásként lépett elénk, s ebbeli mivoltát részben még most is magán hordja.

13. Tisztáztuk, mi a helyzet a reflexió síkján. Formális logikusunk azonban ezt a megoldást hamisnak tekinti, minthogy számára a nem-ellentmondás elve korlátlan, abszolút érvényű. Hogyan, miképpen igazolja a formális logikus a maga álláspontját? — A következőkről van szó.

A tulajdonság, a reflexió jege a közvetlenségben, a közvetlen tapasztalásban éppúgy helyet kap, ahogyan bármely más mozzanata a valóságnak. A közvetlenség azonban az érzékiséghez kötött, s ennyiben az itt és a most individuális formában bár, de a közvetlenség mindenkor meghatározásait alkotja. Minthogy a tulajdonságnak van egy ilyen a közvetlenségben való megnyilvánulása, azért a nem-ellentmondási elv érvényes erre a közvetlenségre,

— ahogyan általában, az érzéki jeggyel kapcsolatban is érvényes volt, hiszen a nem ellentmondási elv igazán csak a közvetlenségben érvényes. Míg azonban a közvetlen tapasztalás az érzéki jegyek megragadásánál az egyetlen lehetséges és szükséges eljárás volt, s így ott a nem-ellentmondási elv feltétlenül érvényesült, addig a tulajdonságok, a reflexiós jegyek megragadása és adekvát tükrözése esetében már elégtelen. Van ugyan a reflexiónak is közvetlenség mozzanata, ámde világos, hogy ez itt a *hangsúlytalan* oldal. *A hangsúly az ellentmondás elvének az érvényességén van*, mert így nemcsak egyszerűen kiegészül és teljessé válik a leírás, hanem ezen keresztül kapjuk meg a tulajdonság objektív-konkrét struktúráját egyáltalán.

A visszatérés a közvetlenséghez tehát csak azért lehetséges, mert ez a közvetlenség *megszüntetve-megtartott* a reflexióban. Megtartott, amennyiben a reflexió közvetlenségek sorozata, összefoglalása. Megszüntetett, amennyiben nem lehet a reflexió szintjén annak egyetlen mozzanatával operálni; hiszen a reflexió közvetlenségek sorozata ugyan, de nem pusztán mennyiségi, hanem minőségi összegeződés, azaz az érzéki közvetlenséggel szemben egy minőségileg magasabb színvonal. Következésképpen a nem-ellentmondási elv nem érvényes a reflexió síkján, illetve csak annyiban érvényes, amennyiben „megőrződött” az ellentmondás elvén *belül*.

Amikor a formális logikus a közvetlen tapasztalatra hivatkozik, jogosan jár el, feltéve, ha tisztában van azzal, hogy *ez a konkrétizálás valójában absztrahálás*: a visszatérés a tulajdonság egészétől annak egyik mozzanatához; a visszatérés a reflexió szintjéről egy minőségileg alacsonyabb szintre, az érzéki közvetlenség szintjére. — Hogy a formális logika így jár el, érthető. Minthogy természetére nézve az érzéki közvetlenség a birodalma, magát csak ebben a közvetlenségben érvényesítheti. Ezért a magasabb szintről vissza kell, *szükségszerűen* vissza kell térnie a közvetlenséghez, vagyis a formális logika, illetve esetünkben a nem-ellentmondási elv a közvetlenség szintjére *maga-magát korlátozza*. — A baj éppen ezért nem ott van, hogy a formális logika csak a közvetlenség szintjén érvényes igazán, s ezért minden magasabb szférából vissza kell térnie a közvetlenség szintjére, maga-magát érvényesítendő, mert ez a visszatérés önmagában még jogos lenne. A reflexió elvégre közvetlenségek dialektikus egysége, s így a közvetlenség egyoldalúsága *ábrázolandó* a reflexiós jegyen, a tulajdonságon.

A baj abban van, hogy a formális logika — nem látván a közvetlenség és a reflexió szintkülönbségét — *egyetlen valóságnak a közvetlenséget veszti*. Ezért azt hiszi, hogy csak az érzéki konkrétsága, csak a közvetlenség konkrétsága a konkrétság, s minden más már olyan „általánosság”, amely az objektív-konkrét tárgyra nem vonatkozik.

Igaz talán — gondolja —, hogy a tulajdonság a reflexió szintjén ellentétes oldalak ellentmondásos egysége. De nem ez, hanem az a lényeges, hogy ebben az itt-ben és most-ban konkrétan melyik formájában lép elő. Ez a magatartás azonban egyenlő annak a hallgatólagos feltételezésével, hogy ha a tulajdonság itt és most közvetlenül x formában van, úgy a többi mozzanata *nem létezik*. Mert azt mondani: „csak különböző vonatkozásban...”, ez annyit jelent, hogy a többi mozzanat nincs, illetve nem érvényesül abban az egyben, amelyet a közvetlenség itt és most felmutat. — A formális logikus azt hiszi, hogy a konkrétizálás az, ha az individuumot ragadja meg, holott — mint már kimutattuk — az individuum a valóságos egyediségnek csak mozzanata. Itt ez a hiányosság fokozottabb mértékben kiütözközik, minthogy a reflexióval

az egyedinek már nem egyediségét, hanem általános természetét, lényegét tárjuk fel.

Fogalmazzuk mindezt meg a vonatkozás fogalmával kapcsolatban is. *A tulajdonság, objektív struktúrája szerint, valamennyi vonatkozásnak az összessége.* Éspedig nem elméletben csupán, hanem objektíve, ami magyarul azt jelenti, hogy amikor a tulajdonság indifferensként van, vagy amikor egyik, illetve másik formája szerint megnyilvánul, akkor ebben a konkrét-közvetlen állapotban közvetve az *egész* tulajdonság megnyilvánul. A tulajdonság mint indifferens, *objektíve* valamennyi mozzanatának az egysége. A megnyilvánult tulajdonság, közvetlen formájának az egyoldalúsága ellenére, *objektíve* ugyancsak valamennyi mozzanatának az egysége. Ezért akár az indifferenset írjuk le, akár a megnyilvánulás valamelyik ellentétes formáját, a tulajdonságot valamennyi mozzanatának kölcsönhatásaként kell leírunk — s ebben a leírásban csak megszüntetve-megtartott, a tulajdonság objektív struktúrája egészének a szempontjából csak *határesetet*, hogy éppen melyik mozzanata a közvetlen. Méginkább: valamennyi mozzanata egy-egy alapvonatkozása, s a tulajdonság objektív természete ennyiben határeseteknek vagy különböző vonatkozásainak, közvetlenségeinek az összessége mint *dialektikus* egység.

Mikor jogos a hangsúlyt a különböző vonatkozásra helyezni? Akkor, amikor az a kérdés, hogy éppen itt és most a tulajdonság melyik mozzanata a közvetlen. De valóban hű visszatükrözésről itt is csak akkor beszélhetünk, ha a kitüntetett vonatkozást a többivel való kölcsönhatása egységeként rajzoljuk meg, vagyis ha a közvetlenbe az összes közvetett a maga hatása alapján beletudjuk. — Továbbá: ahogyan az objektíve lényeges nem válik objektíve lényegtelené csak azért, mert valamely megismerő szubjektíve annak hiszi, úgy bármennyire is hangsúlyos legyen az előbbi esetben számunkra a közvetlen forma, a különböző vonatkozás — a visszatükrözött összkép objektíve hangsúlyos oldala akkor is a vonatkozások összessége vagy azonossága: a magára való vonatkozás.

A korlátozottság ténye egyébként egyszerű közvetlenségében is kifejezésre jut, csak nem veszik észre. Amikor ugyanis a formális logika azt mondja: *csak* különböző vonatkozásban közeledhetünk a reflexiók ellentétességű jegyekhez, azt hiszi, semmivel sem mondott többet vagy kevesebbet, mint az érzéki jegyek esetében. Ez a mindkét esetben alapul vett közvetlenség absztrakt azonossága következtében van így, holott a kettő között különbség is van. Nevezetesen, hogy az érzéki jegyekkel kapcsolatos közvetlenség mintegy természetes helyzetként adódik, a reflexiók jegyek esetében azonban a formális logikusnak *vissza kell térnie* a közvetlenséghez, s ez a visszatérés szükségszerűen *feltétel*. Vagyis, amikor a formális logikus igényli a „különböző vonatkozás” fogalmának a bevezetését, a nem-ellentmondási elvet *maga teszi feltételessé*. Azt hiszi egyébként, hogy ez a feltételezés az érzéki közvetlenségben is fennáll, hiszen — mint láttuk — az egyediséggel szemben ott is kénytelen az individualitás álláspontjára helyezkedni; az érzéki közvetlenséget mint általános valamit az individuális, a közvetlen tapasztalattal felcserélni. Megvan tehát az érzéki síkján is számára a „visszatérés” mozzanata, innen az illúzió. De valaképpen ez nem visszatérés, pontosabban olyan visszatérés, amelyben a megismerés az érzékiség szintjén *belül* mozog. A különböző vonatkozás feltételezése a reflexió szintje miatt áll elő, vagyis mert itt a nem-ellentmondási elv abszolút (korlátlan) érvénye megmentésének a megkísérléseként már egy *minőségileg más* szintre kell visszatérni.

14. Jobban megértjük mindezt, ha röviden újra áttekintjük itt is tárgy és fogalom azonosságát, illetve különbségét — ahogyan az érzékiség szintjén tettük.

A formális logikus nyilvánvalóan azt hiszi, hogy a reflexió szintjén a fogalom és a tárgy különbsége ugyanaz, mint az érzéki jegyek esetében volt. Pedig erről szó sincs! Az érzéki jegyek esetében az volt a helyzet, hogy míg a fogalom a tárgy valamennyi érzéki jegyét egyszerre tartalmazta, addig az egyedi tárgy maga e jegyeknek csak valamely hányadával rendelkezett. Elvontan nézve az érzéki közvetlenségre redukált reflexióval is így van. De konkrét megfogalmazása szerint erről szó sem lehet. Mert itt az egyedi tárgy a tulajdonság minden oldalát, mozzanatát tartalmazza, akár a fogalom. Eltérés tehát már csak abban van, hogy a tulajdonság *közvetlenül* nem valamennyinek hanem csak egyik-másik oldalának, mozzanatának a formájában van. — Az érzéki jegyek esetében az egyedi tárgy itt és most nem minden érzéki jegyet birtokolt. Nevezetesen nem birtokolta azokat az érzéki jegyeket, amelyek egy másik individuális egyeden egyébként megvoltak. A rózsza pl., ha vörös, nem birtokolhatja a fehér és a sárga jegyeket is, sem ugyanabban, sem különböző itt-ben és most-ban. Ez a helyzet tehát az érzéki jegyeket illetően. A reflexiós jegyekkel kapcsolatban azonban már nem erről van szó. Az egyedi tárgyak mindegyike rendelkezik a reflexiós tulajdonsággal, minthogy az általános. Továbbá e tulajdonság valamennyi oldalát, mozzanatát mindegyik tárgy magában tartalmazza. Különbség az egyes egyedek között tehát csak abban, van, hogy melyik *milyen fokon* birtokolja az egyes mozzanatokat s így ennek megfelelően magát a tulajdonságot. (Vagyis az egyik embert általában bátornak a másikat általában gyávának stb. tarthatjuk, de egyik sem pusztán csak bátor vagy pusztán csak gyáva. — Maguk a mozzanatok, oldalak ennyiben alakulnak; változhatnak jó vagy rossz értelemben, de ahogyan nem lehet abszolút értelemben teremteni azokat, úgy abszolút értelemben meg sem semmisíthetők.) A dolognak ez a része azonban számunkra most érdektelen.

A fogalom ennyiben, a reflexió szintjén, megközelítőbb, teljesebb tükrözése a tárgynak, mint az érzéki szinten volt, mert míg a közvetlenségben csak a tárgy érzéki felületét ragadta meg, úgy itt már általános természetét is visszatükrözi.

A tárgy maga persze objektíve itt is tartalmasabb, teljesebb a fogalomnál, nemcsak azért, mert a fogalom az ellentmondást mint tételezettet és megoldottat nem tartalmazza még, hanem mert a reflexió síkját tekintve is csak egy véges tudás eredménye. De újra jelentkezik a fogalom általános mivoltából származó előny a visszatükrözés tekintetében: az objektív tárgy a tulajdonságot mozzanatainak valamilyen fokú fejlettségi szintjén tartalmazza, míg a fogalom a megismerés előrehaladtának eredményeképpen végül valamennyi ilyen fejlettségi fokot visszatükrözi, s így a lehetséges fokozat-típusok teljes skáláját tartalmazza.

Mindebből következik, hogy a nem-ellentmondás, illetve az ellentmondás elve nem ugyanúgy érvényes, illetve nem-érvényes a fogalomra, mint a tárgyra. Mert míg a tárgy esetében a lehetséges vonatkozásoknak mindig csak egyike érvényesült, s így a tulajdonságnak mindig csak egyik mozzanata vált közvetlenné, addig a fogalom *közvetlenként* valamennyi vonatkozást, a tulajdonság valamennyi mozzanatát tartalmazza. — Itt is utat tör magának tehát az a tény, hogy a fogalom esetében a hangsúly az ellentmondás elvén van, habár ennek voltaképpeni érvénye éppúgy korlátozott s így éppúgy teret

enged a nem-ellentmondásnak is, mint a tárgy esetében. (Ennek részletes leírása — minthogy bizonyos értelemben csak ismétlés lenne — talán nem szükséges.)

Mellesleg megjegyezve bizonyára érthető, miért lép elénk az ellentmondás elve a fogalom esetében mindig hangsúlyos oldalként. Minthogy ugyanis a fogalom általános, kiküszöböli azt a korlátozottságot, amely a tárgy egyediségéből szervesen következik. Így az a végső belátás, hogy az objektív valóság — általános természete alapjait tekintve — ellentmondásos, sőt maga az ellentmondás, a fogalomban átmenetileg szembetűnőbbé válhat.

*

Összegezve a mondottakat: a tulajdonság, a reflexiós jegyek e dialektikus egysége objektív-konkrét-struktúrája szerint két pozitív oldal közvetlen egysége, ahol azonban ez az egység még csak magánvalósága szerint van. Ennyiben tehát éppúgy van indifferens formájában, ahogyan konkrét megnyilvánulásainak a formájában is. E mozzanatok alapvető és nélkülözhetetlen elemei a struktúrának, ezért bármely egyedit is nézzük, az a reá vonatkozó tulajdonságot ebben a maga strukturális teljességében tartalmazza, legfeljebb az egyes oldalak, mozzanatok különböző fejlettségi fokon állnak. Ennek alapján az ellentmondás elve nemcsak érvényes a tulajdonságra, a reflexiós jegyekre, hanem ez a hangsúlyosabb, a fontosabb, szemben a nem-ellentmondási elvvel, amely egyébként maga is érvényes.

Ugyanakkor még mindig fennáll az a tény is, hogy a tulajdonság, a reflexiós jegyek *közvetlenül*, azaz pl. a tapasztalat számára mindig csak valamely — ily módon szükségszerűen egyoldalú — formában realizálódnak. Pontosabban: vagy nem-realizálódottként, azaz indifferensként, vagy realizálódottként, megnyilvánultként vannak. Az utóbbi esetben pedig ugyancsak a két ellentétes oldálnak olyan egységét alkotják, amely közvetlen oldala szerint mindig csak az egyik ellentétes mozzanat formájában van. Ez a sajátos dialektika eredményezi, hogy a közvetlenség, azaz a realizálódás egyoldalúsága ugyancsak a struktúra objektív mozzanata. Következésképpen érthető, ha a nem-ellentmondási elv is érvényes az adott vonatkozásban, s így csak mindkét elvnek, az ellentmondási és a nem-ellentmondási elvnek az együttes érvénye biztosítja a tulajdonság, a reflexiós jegy adekvát, objektív-konkrét leírását, visszatükrözését. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a nem-ellentmondás már csak másodlagos az ellentmondásban, vagyis a két elv közül a hangsúly az ellentmondás elvén van. Az ellentmondás elve az, amelyik tulajdonképpen megadja a tulajdonság, a reflexiós jegy struktúráját. A nem-ellentmondási elv ezt csak kiegészíti, kétségtelenül nélkülözhetetlen mozzanattal, de csak kiegészíti.

Ugyanígy megváltozott a helyzet tárgy és fogalom egybevetése szempontjából is. Az érzékiben a tárgy az individuális volt a fogalommal szemben, amely általában fogta össze az individuumokat egyedekké, illetve nem-mé. A tárgy *általában* tehát objektíve nem létezett, minthogy az individuum vagy az egyedi objektíve sohasem tartalmazta azt a totalitást, amely az individuummal szemben az egyedire, mindkettővel szemben a fogalomra volt jellemző. A reflexió szintjén azonban jelentős változás ment végbe. A fogalom ugyan az általános a tárggyal szemben, de most maga a tárgy is általános természete, tulajdonságai alapján áll előttünk. Ezért nincsen olyan tulajdonság, illetve e tulajdonságnak olyan mozzanata, amely ne lenne meg a tárgyban éppúgy.

mint az azt visszatükröző fogalomban is. A különbség csak abban van, hogy míg a fogalom e tulajdonság valamennyi lehetséges fokozatát, különös-típusú megnyilatkozási formáját egyszerre tartalmazza, addig ugyanez a teljesség a tárgyon mindig csak egyik vagy másik mozzanata szerint realizálódik.

Tárgy és fogalma ennyiben — az érzéki szinthez viszonyítva — közeledtek egymáshoz; a megismerés mindinkább olyan mozzanatokat tár fel a tárgyon, amelyek önmagukban általános természetűek, s amelyeket ezért egyre inkább a fogalom és egyedül a fogalom tud visszatükrözni, lévén a fogalom általános. Adekvát tükrözés azonban még nincs, mert — ahogyan a *non-A* típusú ítéletek jelzik — az ellentétes oldalak kölcsönhatása, a *tulajdonképpeni alap-tendencia* még nincs feltárva.

III.

A jegyek harmadik típusa, amelyről e tanulmány keretében beszélnünk kell, a tételezett, illetve megoldott ellentmondás, vagyis a faji különbség (*differentia specifica*). De mert félő, hogy a formális logika e jegy-típus belső struktúrája alatt valami egészen mást ért, mint a dialektikus logika, ez pedig mellékútra vinné a vitát, egyezzünk meg a következőkben:

A jegyek most tárgyalandó típusát *faji különbségnek* fogjuk ugyan nevezni, maga az elnevezés azonban csak segédeszköz legyen. Alatta azokat a jegyeket értjük, amelyek természetét a most következő alfejezetekben vázoljuk fel.

1. A tulajdonság, reflexiók jegyei szerint, önmagában ellentétes valaminek bizonyul. Vagy indifferensként, vagy megnyilvánulóként van, ha viszont megnyilvánul, úgy vagy az egyik, vagy a másik ellentétes formáját ölti fel közvetlenül. Ami itt tisztázatlan marad, az a két ellentétes oldal viszonyának vagy egységének a kérdése, tehát voltaképpen maga az indifferencia.

Mármost világos, hogy amennyiben egy tulajdonságot bizonyos számú megnyilvánulás egyszerű összegének tekintünk, úgy a két ellentétes oldal viszonyának a problémája után kérdezni felesleges. Ha azonban megértjük, hogy a megnyilatkozások e sorozata nem pusztán véletlen, hanem törvényszerű *tendenciája, meghatározott iránya van*, amely törvényszerű tendencia a tárgy belső természetéből következik, s annak legmélyebb tartalmát jelenti, úgy végbement az ellentétes oldalak viszonyának, kölcsönhatásának a megértése is. — Hogy a reflexió szintjén alkalmazott példát vegyük: emberünk egyik megnyilatkozása szerint bátor, a másokban gyáva stb. stb. De a megnyilatkozások egymásutánja — kezdetben bármennyire is alaktalan legyen — végezetül valamely meghatározott tendencia formájában bontakozik ki, amennyiben emberünk magatartásában mondjuk a bátorság mozzanatai mennyiségi és minőségi szempontból is növekedni kezdenek, amíg csak dominálónak nem válnak. — Mindennek természetesen megvannak a maga külső és belső okai. Ezek az okok azonban — akár a külsőről, akár a belsőről van szó — végső soron a külsőnek és a belsőnek a természetében gyökeredznek. Általában tehát valaminek — legyen bár külső — a természetét alkotják.

Ezzel azután helyben is vagyunk, hiszen a végtelen ítéletről s rajta keresztül az ellentmondásról tudjuk, hogy a tárgy természetét tükrözi vissza — az érzékiben teljesen absztrakte, a reflexió síkján két ellentétes oldal *közvetlen* egységeként. E harmadik síkon tehát az egységet, a viszonyt mint *közvetett*,

azaz *differentiált* egységet tükröznék vissza, ha erre alkalmasak lennének. Minthogy azonban ezzel a megismerés a tárgy természetét illetően befejeződik, s így ismeretlen mozzanata nem marad, a viszonyt nem lehet végtelen ítéletek formájában kifejezni. Ellenkezőleg, a viszonyt pozitív-ellentétes ítéletek egységeként kell kifejezni, amikor is e két, egymásnak ellentmondó ítélet közül mindegyik igaz, és *együtt, egyszerre* igazak.

A reflexiós tulajdonsággal kapcsolatban mindkét azt visszatükröző, reflexiós ellentétesgű ítélet igaznak bizonyult, de a kettő közül ugyanabban az itt-ben és most-ban mindig csak az egyik volt közvetlen. Ez azt jelentette, hogy „különböző vonatkozásban”, azaz más-más időben, helyen stb. volt közvetlen az egyik is meg a másik is, s mindkét ítélet igaz volta csak abban állt, hogy az egyik csupán a másikkal együtt lehetett igaz.

Ezzel szemben itt olyan ellentétes ítéletekről van szó, amelyek állítványainak együttesen igaz voltát semmiféle feltétel nem korlátozza. Ezek együtt és egyszerre igazak, és pedig minden itt-ben és most-ban együtt és egyszerre igazak — s ezt a jegy-típust nevezzük tanulmányunkban a továbbiakban *faji különbségnek*.

2. Vegyük példaképpen az *emberi* tevékenységet.

Az emberi tevékenység — bármi legyen is a véleményünk egyébként róla — feltétlenül két ellentétes oldal egysége. Egyik oldala szerint ez a tevékenység anyagi-gyakorlati, un. fizikai munka, vagyis anyagi tárgyak termelése, e célból pedig szerszámok alkotása és alkalmazása a munkafolyamatban. Másik oldala szerint tudati-elméleti, azaz gondolkodó tevékenység, amely a maga módján szintén termelő munka, s e célból ugyancsak megfelelő szerszámok készítése és alkalmazása a munkafolyamatban. Differentia specificá-nak kell pedig neveznünk ezt a tevékenységet egyszerűen azért, mert valóban az ember faji különbsége. Ha egy élőlény gondolkodik, és a fenti értelemben anyagi-fizikai munkát végez, úgy ember és feltétlenül ember. Megfordítva: ha egy lény a fenti anyagi-fizikai és tudati munkát végezni nem tudja, úgy semmiképpen sem tekinthető embernek. A tevékenységnek ezek az ellentétes mozzanatai ennyiben csak az emberi tevékenységre jellemzőek, s így joggal tekinthetjük az ember faji különbségének, *belső* természetének, ama *belső* alapnak, amelyben ember-volta kifejeződik s amelyen ember-volta múlik.

Tulajdonképpen azonban csak akkor igazán faji különbség, ha e két tevékenység — egyébként *általános* jellege mellett — egységét, viszonyát hangsúlyozzuk, mert hiszen szükségszerűen feltételezik egymást. Ha ez a lény gondolkodó lény, úgy bizonyára emberi módon végzi anyagi gyakorlatát is. Megfordítva: ha emberi anyagi gyakorlatot folytat, úgy feltétlenül gondolkodik is. Továbbá a kettő szervesen összefügg egymással. Ha igaz az, hogy a tudat „csak a mindenkori gyakorlat tudata”, úgy az is igaz, hogy a gyakorlat csak a mindenkori tudat gyakorlata. (Más szóval eltérésük nem lehet abszolút.)

A legfontosabb tehát, hogy amennyiben az embernek ez az alapja, *belső* természete megnyilvánul, úgy nem egyik vagy másik ellentétes alakjában, hanem *mindkettőben együtt és egyszerre válik közvetlenné*. A reflexiós tulajdonság *belső* struktúrája természetesen nem tűnt abszolút értelemben el, hanem megszüntetve-megtartott. Ennek megfelelően a kettőnek együttes megnyilatkozása különböző típusú alakok megnyilvánulását jelenti.

Vannak emberi tevékenységek, amelyek kifejezetten un. gyakorlati (fizikai) tevékenységek. Ámde ez nem azt jelenti, mintha ebben a tevékenység-

ben a tudati oldal nem érvényesülne. Ellenkezőleg, feltétlenül érvényesül, de — mint mondani szokás — ösztönösen. Ha például beszélgetés közben kiveszünk az asztalon levő tálból egy narancsot és gépiesen meghámozzuk stb., akkor ez tudati tevékenységünknek ugyan nem tudatos megnyilvánulása, de egyébként teljesen egyértelmű érvényesülése egy gyakorlati tevékenységben.

Vannak továbbá más tevékenységeink, amelyek kifejezetten elméletiek, amelyekben azonban a gyakorlati oldal nyilvánvalóan ugyancsak érvényesül, csakhoggy most ez az ösztönösen jelenlevő, a mellékes. Ilyen pl., amikor valaki tisztán spekulatív, tisztán elméleti úton új felfedezésre jut.

Végül vannak az emberi tevékenységnek olyan esetei is, amikor mind az anyagi, mind a tudati oldal egyformán érvényesül. Pl. valamely tudományos kísérleti megfigyelés során, de általában az ember minden *céltudatos* anyagi tevékenységében.

Kétségtelen, hogy e három különböző típusú tevékenységforma átfogja az emberi tevékenység egészét, egymásutániségükben pedig e tevékenység mozgásának vagy természetének meghatározott dialektikája fejeződik ki. A mi számunkra azonban mindez csak azért szükséges, hogy e faji különbség természetét pontosan leírhassuk, azaz a vele kapcsolatban szükséges összes ellentmondó ítélet-viszonyokat megalkothassuk.

3. A fentiek szerint az egyik esetben a következő ítélet adódik: „Az emberi tevékenység természetére nézve anyagi.” Ennek kontradiktórikus tagadása így hangzik: „Az emberi tevékenység természetére nézve nem-anyagi.” Annak eldöntése, hogy e két ítélet egyszerre igaz-e, vagyis a nem-ellentmondás elve érvényes-e rájuk, el kell döntenünk, hogy a végtelen ítélet itt mit tükröz vissza. — Mellesleg: ez teljesen ugyanaz a probléma, mint az alábbi két ítélettel állnánk szemközt, csak konkrét-tartalmuk szerint ellentétesen: „Az emberi tevékenység természetére nézve tudati” és „Az emberi tevékenység természetére nézve nem-tudati”. — Röviden: mit értsünk *itt* a non-*A*-n, esetünkben tehát a „nem-anyagi”, illetve a „nem-tudati” tevékenységen?!

A reflexiós tulajdonság esetében a non-*A*-k együttesen e tulajdonság indifferens állapotát fejezték ki, vagyis amikor a tulajdonság magánvalósága szerint, meg nem nyilatkozottként volt csupán. Ennyiben az a kijelentés, hogy „nem-bátor” még nem jelenthette a gyávat, mert az, aki nem bátor, nem feltétlenül gyáva — s megfordítva. Vagyis mert a tulajdonságnak volt egy meg nem nyilvánuló formája is, a végtelen ítélet közvetlenül csak erre az indifferensre utalhatott, semmi másra.

A faji különbség esetében azonban a helyzet egészen más. Először is az előzőkből világos, hogy itt éppen a megnyilvánuló ellentétes formák viszonyát, kölcsönhatását vizsgáljuk, tehát amaz állapotukat, amikor is mindketten közvetlenek. (Ezen keresztül fejezzük be annak megismerését, hogy mi az, ami egyébként indifferensként van.) Másodszor ebben az esetben nincs közbenső vagy olyan állapot, amelyben csak az egyik ellentétes oldal van közvetlenként. Minthogy itt mindkettő közvetlen, az egymásba való átmenet is közvetlen, elvégre *ugyanannak* két ellentétes oldalát alkotják, amely oldalak úgy fedik egymást, mint pl. a papiros két oldala. Ahogyan ti. nincs és nem lehetséges *egy*-oldalú papiros, úgy nem lehetséges az emberi anyagi tevékenység tudati, és az emberi tudati tevékenység anyagi tevékenység nélkül.

Ebből következik, hogy a faji különbség esetében a végtelen ítélet nem a tárgy természetének indifferens oldalára vonatkozik, mert ilyen állapota a nem-

nek, a belső természetnek immár nincs. Minthogy pedig a tárgy természetének két ellentétes oldala abszolút értelemben feltételezi egymást, a végtelen ítélet ebben az esetben már csak az ellentétes oldalak másikára vonatkozhat. A „nem-tudati” tehát csak és csupán az „anyagit” jelentheti; a „nem-anyagi” viszont csak és csupán a „tudatit” jelentheti — más lehetőség nincs. Ezt más formában úgy is megfogalmazhatjuk, hogy megszűnt az a helyzet, amikor az ellentmondás, a tárgy belső természete pusztán csak magánvalósága szerint van. (Formálisan vagy reálisan.) Most már *tételezeten* s mint ellentmondás: *megoldottan* — a megismerés oldaláról nézve tehát: megismerten — van jelen, s az ellentmondó mozzanatok így mindig közvetlen, differenciált egységet alkotnak.

De ha ez a helyzet, mennyiben lehetséges mégis végtelen ítéletek felállítása a faji különbséggel kapcsolatban? A válasz nem nehéz.

Íme ítéleteink: „Az emberi tevékenység természetére nézve anyagi” és „Az emberi tevékenység természetére nézve nem-anyagi”. Minthogy a nem-anyagi csak a tudati lehet, a nem-anyagi = tudati. De azt mondani: „nem-anyagi”, mégsem teljesen egyértelmű a „tudatival”. Valóban, mert a tudatit jelenti ugyan, de nem mint tudatit, hanem mint „nem-tudatit”, vagyis az *ösztönösen* érvényesülő tudati tevékenységről van esetünkben szó.

Hasonlóképpen a „nem-tudati” esetében is. Ez sem lehet egyéb, mint az „anyagit”-nak a jelenléte, minthogy az szükségszerűen maga is jelen van valamilyen formában. Ugyanakkor mégsem minden tekintetben egyértelmű az anyagival, minthogy inkább a „nem-anyagi”. Következésképpen az ösztönös gyakorlatról van szó, amint belejátszik tudati tevékenységünk menetébe, alakulásába. A „nem anyagi” tehát a „nem tudati”, a „nem tudati” a „nem anyagi”, s az ellentétesek e *belső* oldalainak az azonosulásában fejeződik ki, hogy immár az ellentétesek *differenciált*, azaz szerves egységéről van szó.

Az emberi tevékenységet így módon három ítélet-pár írja le a maga teljességében. „Az emberi tevékenység természetére nézve anyagi” és „Az emberi tevékenység természetére nézve nem-anyagi (= nem-tudati)” ítéletpár az ösztönös gyakorlatot jelenti, amelyben mindkét ellentétes mozzanata a tevékenységnek közvetlenül jelen van, de az egész tevékenységen annak anyagi oldala *dominál*. Megfordítva: „Az emberi tevékenység természetére nézve tudati” és „Az emberi tevékenység természetére nézve nem-tudati (= nem-anyagi)” ítéletek az ösztönös elméleti tevékenység kifejezői, amikor a tevékenység mindkét ellentétes oldala közvetlenül jelen van, de az egész tevékenységen most a másik, az elméleti mozzanat *dominál*. Minthogy így mindkét végtelen ítélet az ellentéteset fejezi ki, de különböző érvényesülési fokon, azért kimondhatjuk: *a végtelen ítélet a faji különbség síkján annak nem domináns oldalát tükrözi vissza*. De ami nem dominál az egységben, az nem magánvalósága szerint van csupán, vagyis a végtelen ítélet immár objektíve közvetlen oldalát tükrözi vissza a tárgynak, nemcsak valami pusztán lehetőség szerintit.

A skálát teljessé tevő, s a faji különbséget legértettebb formájában kifejező ítélet-pár azután a pozitíve ellentétesek, amelyek azonban most már éppúgy ellentmondást és alapjában ellentmondást fejeznek ki, mint eddig a kontradiktórikus viszonyban álló ítéletek. — „Az emberi tevékenység természetére nézve anyagi” és „Az emberi tevékenység természetére nézve tudati”. — Az ítéleteknek ez az ellentmondásossága, amely túl van már a reflexiók ellentétességű ítéletekben rejlő ellentmondásosság szintjén — a kontrárius ellentétességű ítéleteket említeni sem lehet! —, a testet öltött, tételezett és megoldott ellentmondás. Tételezett volta megmutatkozik abban, hogy míg a

reflexiós ellentétességű ítéletek esetében az ellentétesek közül pozitíve mindig csak az egyik volt jelen, a másik pedig negative érvényesült, addig itt most mindkét oldal közvetlen-pozitív érvényességű. Hogy megoldott, az kifejeződik egységük nyugalmasában. Ha reflexiós ellentétességű ítéletek esetén pl. ezt mondjuk: „Az ember természetére nézve bátor” és „Az ember természetére nézve gyáva”, úgy ellentmondást kapunk, azaz belső nyugtalanság árad ki a két ellentétes ítélet egységéből — hacsak hozzá nem tesszük: különböző vonatkozásban. A faji különbség szintjén azonban az ellentétesek ilyen belső nyugtalanságot nem keltenek. Nem lehet, de nincs is szükség arra, hogy valamilyen megszorítást alkalmazzunk; megszoktuk már, hogy a két ellentétes közvetlenül egy.

A reflexiós tulajdonság leírása is három ítélet-párt igényelt, ezek azonban más jellegűek voltak. A reflexiós tulajdonság esetében a közvetlenné váló ellentétes oldal a másikat csak negative tartalmazta, vagyis megkettőződésüknek csupán a lehetősége állott fenn. Itt viszont mindegyik a másikat tulajdon másik oldalaként bírja; mindegyikük a pozitív értelemben megkettőződött. Az anyagi tevékenység tudati is, a tudati tevékenység anyagi is, és pedig *elválaszthatatlanul*. De mert az anyagi tevékenység éppen azért anyagi, mert az anyagi a domináns mozzanat benne, azért az anyagiban a nem-anyagi a nem-tudati és ezen keresztül a tudati; megfordítva: a tudatiban a nem-tudati a nem-anyagi és ezen keresztül az anyagi. — Ennyiben ha a reflexiós tulajdonság két ellentétes oldal egysége volt, úgy a *faji különbség* is az, de *két olyan ellentétes oldal egysége, amelyek mindegyike maga is az ellentétes oldalak egysége*.

4. Ha mindezek után feltesszük a kérdést: hogyan is állunk a nem-ellentmondási, illetve az ellentmondási elv érvényességét tekintve, úgy a helyzet egyértelmű és világos.

A differencia specifikát illetően a nem-ellentmondási elv nem érvényes; ezzel szemben az ellentmondási elv igen. Nem érvényes abban az esetben, amikor pl. az emberi tevékenységet „anyagi” és „nem-anyagi” („nem-tudati”) tevékenységként jellemeztük, mert ez az ösztönös anyagi tevékenység, s annak tényleges struktúráját éppen ez a két ítélet együtt és egyszerre fejezi ki. Nem érvényes az ezzel ellentétes esetben sem, mert a „tudati” és a „nem-tudati” („nem-anyagi”) egysége az ösztönös tudati tevékenység, amikor is e két ellentmondó ítélet ismét csak együtt és egyszerre igaz. És végképp nem érvényes a pozitív ellentmondás formája szerint, mert az emberi tevékenység a maga teljességében, fejlettségének legmagasabb fokán az elméleti és a gyakorlati, az anyagi és a tudati *szerves* egysége, amikor is a két ítélet ismét csak együtt és egyszerre igaz. — A nem-ellentmondási elv tehát nem érvényes, ellenkezőleg, csak és csupán az ellentmondási elv az érvényes.

Nincs-e mód azonban arra, hogy a formális logikus a vonatkoztatás különbözősége alapján a nem-ellentmondási elvet újra valamilyen fokon érvényesítse? *Nincs!* Hiába megy vissza a formális logikus akár a közvetlen tapasztalás síkjára, a közvetlenül tapasztalhatóban az ellentmondás mindkét mozzanatát, az ellentétesek mindkét oldalát megtalálja, nyílt formában. Teljesen lelepleződött az a tény is, hogy a formális logikus konkrétság-igénye csak az érzéki absztraktság után való sóvárgás volt, mert kiderült, hogy a valóságban egyetlen olyan egyedi tárgy sem létezik, amely ne birtokolná mindkét ellentétes tevékenység-oldalt *együtt és egyszerre*; amelynek a *konkrét* leírása ne éppen ennek az ellentmondásnak a feltárása lenne. „A fogalom a konkrét”,

mondta Hegel. De csak mint feltárt (= tételezett és megoldott) ellentmondás a konkrét. Az ellentmondástalan, vagyis az érzéki jegyekből összetett fogalom a teljes-tökéletes absztrakció.

A megismerés az itt és most tényeiből indult ki. Erről kimutattuk, hogy önmagában nem-ellentmondásos, lévén az ellentmondás kiélezett határesetete. Most újra az itt és most lépett elénk, ez azonban alapjában véve nem ugyanaz az itt és most, mint amely a kiindulópontban volt. A kiindulópontban az itt és most az *érzékit* jelentette, vagyis a megismerés számára itt és most a tárgy nem természete, hanem érzéki külsőségessége, nem-termezsze szerint mutatkozott meg. A faji különbség, a tételezett, illetve megoldott ellentmondás esetében viszont éppen ez a *belső természet* vált közvetlenné; az itt és most a tételezett ellentmondás „klasszikus” megnyilatkozása. Kiderül tehát, hogy belső természete szerint egyetlen individualitás sem pusztán individualitás, hanem az individualitás csak ennek az általános természetnek a külsőségessége; hogy az egyedi életének minden individuális mozzanatában csak létrejövő, kifejlődő és megoldódó általános-ellentmondásos természete nyilvánul meg.

A megismerés az individuálisból, az itt-ből és most-ból indul ki, hogy feltárja annak általános tartalmát. De nem állhat meg ennél az általánosnál, hanem vissza kell térnie az individuálishoz, mert csak ebben az esetben alkalmazhatja az elméletet a gyakorlatra sikeresen — márpedig ez minden megismerés célja. Az általánosat tehát konkrétizálni kell, s ez a pozitív alapja a formális logikus konkrétság-igényének. De a formális logikus a visszatérést az individuumhoz mechanikusan képzei el, holott legtöbbször tudja, hogy mechanikus visszatérésről voltaképpen nem lehet szó. Ez abból adódik, hogy a formális logikus igazi világa az érzéki közvetlenség, s ezért a konkrétságot csak mint érzéki konkrétságot képes elgondolni. Valójában a visszatérés az individuumhoz nem lehet az érzékihez való visszatérés, mert akkor nem visszatérésről, hanem visszaesésről, visszafelé való haladásról kellene beszélnünk. A visszatérés tehát az individuum konkrétségéhez egyúttal előrehaladás: a tárgy belső természetének a konkrétségét, azaz a „fogalom” konkrétségét kell megragadni. A visszatérésben tehát az individuum nem pusztán érzékiként, hanem az érzéki *elveként* lép elénk; az elv pedig konkrét.

A lényeges ily módon az, hogy a faji különbség esetében nincs már lehetőség a „vonatkoztatás” alkalmazására, ez ti. semmilyen formában sem eredményezi a nem-ellentmondási elv érvényességét.

Egyébként jellemző formális logikusunkra, hogy a „különböző vonatkozás” feltételének az érvénytelenségét a faji különbséget illetően észre sem veszi. Úgy képzei tehát, hogy itt is olyan ítéletekkel van dolga, amelyek ellentmondóak ugyan, de csak különböző vonatkozásokban?!

5. Formális logikusunk azonban azt mondja; igaz, hogy ezek az ítéletek együtt és egyszerre igazak, de az is igaz, hogy nem szabad *velük* (egységükkel) ellentmondásban levő ítéletet alkotni, mert az ily módon létrehozott ellentmondásra a nem-ellentmondási elv igenis érvényes. Más szóval, ha azt állítjuk, hogy „Az emberi tevékenység anyagi is, meg tudati is”, úgy nem állíthatunk fel ennek ellentmondó ítéletet — hogy ti. egyik sem, vagy csak az egyik a kettő közül —, mert akkor e két ítéletre ismét a nem-ellentmondás elve az érvényes: a kettő együtt nem lehet igaz.

Ebben a gondolatmenetben — bizonyos igazságra hivatkozva — jó néhány képtelenség van. Először is eltűnik itt az a tény, hogy a két ellentmondó ítélet

közül az egyik maga is ellentmondó ítéletek együttes kifejezése. Ez szolgáltat alapot formális logikusunknak arra, hogy kétségbevonja az ellentmondási elv tényleges érvényét. (Ha ti. állítólag csak egy ítéletről van szó, akkor nincsenek ellentmondó ítéletek jelen, s ezért nem lehet szó arról sem, hogy ez a — volta-képpen összevont — ítélet tényleges ellentmondást fejezzon ki. Ez tehát „csak” un. dialektikus ellentmondás.)

Másodszor kétségtelenül igaz, hogy a faji különbséget kifejező összevont ítélettel kapcsolatban nem állítható fel a neki ellentmondó ítélet a nem-ellentmondási elv érvényesítése nélkül, mert az így létrehozott ellentmondásviszonyra valóban a nem-ellentmondási elv az érvényes, éspedig *újra* feltétlenül. Dehát ez a fajta nem-ellentmondás egészen más természetű, mint az eddigi volt!

Az érzékiben kifejeződő ellentmondás mint nem-ellentmondás jelentkezett, s a *vizsgált tárgy* természetére utalt. A reflexió síkján *ugyanaz* a természet már két ellentétes oldala szerint realizálódott, s a nem-ellentmondás kettejük viszonyát, a vizsgált tárgynak ezt az immár konkrétan megfogalmazott alaptermészetét fejezte ki magánvalósága szerint. A faji különbség esetében végül teljesen feltárult a *vizsgált tárgy* belső természete, az alapvető ellentétes oldalak ellentmondásos viszonya — pl. hogy az ember céltudatos anyagi tevékenységet végző lény. Ha most ezzel az ellentmondást kifejező ítélet-párral vagy ítélettel szembeállítok egy másikat, amely vele ellentmondásban van, úgy ismét egy ellentmondás kerül a vizsgálat előterébe, egyébként ugyanolyan negatív módon, mint az érzéki jegyekkel kapcsolatban volt, csak hogy ez már *nem az eddig vizsgált tárgy* belső ellentmondásos természetének a létét fejezi ki nem-ellentmondási formájában. Nem, mert az eddig vizsgált ellentmondást, az eddig vizsgált tárgy belső természetét immár felmutattuk. A nem-ellentmondás tehát a tárgyon *kívül* érvényes, a *közte és bizonyos másnemű tárgyak között fennálló ellentmondás-lehetőséget fejezi ki*, vagyis egy olyan tárgy belső természetére utal, amelyben az eddig vizsgált tárgy neve szerint maga csak „érzéki” mozzanat, „érzéki jegy”.

Másképpen megfogalmazva, a megismerés megvizsgálta tárgyát s feltárta annak belső természetét, nemét. Most azonban kiderül, hogy újra egy belső természet tételeződik negatív értelemben, amelyben az eddig vizsgált tárgynak csak annyi szerepe van, mint tulajdon belső természetének feltárása ára során saját érzéki jegyei bármelyikének. Ez az, ami a faji különbségen *kívül* érvényesülő nem-ellentmondási elv érvényességében kifejeződik.

De még így is hogyan!

Ha azt mondjuk: nem lehet olyan ellentmondó ítéletet felállítani az ellentmondást — egyébként hűen — visszatükröző ítéletekkel szemben, amely igaz lehetne, csak azt mondjuk ki, hogy *ahol az ellentmondás elve érvényesül, ott nem érvényesülhet más, csak az ellentmondás elve*. Vagyis a nem-ellentmondási elv érvénye a vizsgált tárgyat illetően itt semmi más, mint az ellentmondási elv érvényének az aláhúzása, feltétlenné tétele. *A faji különbség esetében a nem-ellentmondási elv ellentmond önmagának, mert a vizsgált tárgyra vonatkozó negatív érvényessége csak az ellentmondás elvének feltétlen érvényességét támasztja alá.* — A formális logikus abbéli igyekezetében tehát, hogy likvidálja a dialektikus logika álláspontját az ellentmondás elvét illetően, végül olyan tételhez jut el, amelyben maga fejezi ki és igazolja a dialektikus logika ellentmondás-elvét.¹¹

¹¹ Így jár Galántainé Havas Katalin is, már említett cikkében. Kénytelen elismerni, hogy a mozgás fogalmának a meghatározása esetében „Az igaz válasz csak az

6. Amit még röviden meg kell vizsgálnunk, az a tárgy és a fogalom esetleges azonossága, illetve különbsége a faji különbséget illetően. Mindeddig ugyanis a tárgyról volt szó, s így a nem-ellentmondási, illetve az ellentmondási elvekről a tárggyal kapcsolatban beszéltünk csupán. Lássuk azonban most a fogalmat is, hogy a kép teljes legyen.

Az összes eddigi szakaszokban a fogalom alapján véve különbözött a tárgytól, minthogy annak csupán — különböző fokú — részleges visszatükrözése volt; továbbá, mert általános valami a tárgy individualitásával, illetve egyediségével szemben.

Az érzékiség esetében a fogalom az individuumok, egyedek valamennyi érzéki jegyét tartalmazta, míg a tárgy nem; az individuális-egyedi tárgyban csak a jegyek bizonyos hányada volt fellelhető. Ugyanakkor a fogalom — mint érzéki jegyek összessége — a tárgyat csak durva megközelítésben tükrözi vissza, mert csak érzéki felületét, külsőségességét, nem-természetét tükrözi vissza.

A reflexió szintjén már meghaladjuk a tárgy érzékiségét és természetét ragadjuk meg — ez hatalmas lépés előre. Egyrészt tehát a fogalom, általánossága következtében, az indifferenciát éppúgy tartalmazza, mint a megnyilvánulást, a megnyilvánulás esetében az egyik ellentétes oldalt éppúgy, mint a másikat — szemben a tárggyal, amelyre mindez szintén érvényes, de amely a közvetlenségben ez ellentét-párok közül mindig csak az egyiknek a formájában van. (Vagy indifferens, vagy megnyilvánul, s ha megnyilatkozik: vagy az egyik, vagy a másik ellentétes formájában nyilatkozik meg.) Másrészt azonban a fogalom még mindig nem a tárgy adekvát visszatükrözése, mert a legfontosabbat, a tárgy *belső* természetét, az ellentétes oldalak ellentmondásos viszonyát tételezett és megoldott módon még nem tartalmazza.

Így jutunk el a faji különbség szintjére, amikor is a fogalom, amely a visszatükrözés teljessége tekintetében mindeddig alapvető fokozatokban különbözött a tárgytól, most azonosult vele, vagyis a fogalom immár a tárgy adekvát tükörképe. Egyúttal eltűnt az a különbség is, amely a fogalom általánosságából adódott a tárgy individuális-egyedi mivoltával szemben. Eltűnt, mert a megismerés feltárta: az individuum, az egyedi *belső* természetére nézve általános, a tételezett és megoldott ellentmondás, márpedig ez az, amit

lesz: „a test van is és nincs is egy adott pillanatban egy bizonyos helyen”. Viszont állítolag „ezt a tényt nem lehet úgy értékelni, mintha itt a formális logikai törvények ellenére, ezekkel szemben gondolkodnánk”. (341. o.) Más szóval: Galántainé elvtársnő számára „az itt és most van is, meg nincs is” *nem* ellentmondás, *nem* ellentmondó tények elgondolása *egyszerre, egy és ugyanabban az itt-ben és most-ban, egy és ugyanabban a vonatkozásban!* S ugyan miért nem beszélhetünk még ebben az esetben sem a nem-ellentmondási elv érvénytelenségéről? Galántainé elvtársnő szerint azért nem, mert az ellentmondásos tétellel szemben nem lehet ellentmondó tételt felállítani, minthogy az hamis lesz. De ez ugyanaz, mintha azt mondanánk: azért nem lehet a nem-ellentmondás elvének az érvénytelenségéről beszélni, mert *valamilyen* nem-ellentmondás csak találunk, ha nagyon körül-vizsgáljuk a tárgyat. Ha már nem benne — ahol kellene! —, hát legalább valahol rajta kívül. S minthogy illet azután tömegével lehet találni, nem is beszélve arról a bizonyosról, amely itt szervesen adódik, Galántainé elvtársnő azt hiszi, hogy a nem-ellentmondási elv korlátlan érvényét megmentette. Pedig akaratlanul is csak azt mondta ki, hogy *amennyiben valami ellentmondásos, úgy ellentmondásosan kell elgondolni* — tehát: „itt és most van is, meg nincs is” —, s mert ily módon az ellentmondás elve *feltétlenül* érvényű, lehetetlen, hogy a nem-ellentmondás érvényes legyen. — Így válik Galántai elvtársnő kezében is a nem-ellentmondási elv túlhajtott érvényességének az igénye az ellentmondási elv érvényességének a megerősítőjévé, a nem-ellentmondás érvénytelenségének bizonyítékává.

a fogalom ezen a síkon az eddigiek mellett új elemként visszatükröz. Tárgy és fogalom különbsége tehát eltűnt, a megismerés befejeződött — a „befejezettség”-be a végtelen megközelítést mint mozzanatot — de csak mint mozzanatot! — beleértve.

Minthogy így a fogalom szubjektív jellege megszűnt, lévén az objektív adekvát tükörképe, a nem-ellentmondási és az ellentmondási elvekkel kapcsolatban nem különbözik a tárgytól. Ezért mindaz, amit erről a tárgyra vonatkozóan mondtunk, a tárgyat tükröző fogalomra is vonatkozik. A fogalomra is az ellentmondás elve az érvényes, és pedig feltétlenül, a nem-ellentmondás elve viszont nem; a külső ellentmondással kapcsolatban fellépő nem-ellentmondási elv tehát csak az ellentmondási elv érvényességének a feltételenségét húzza alá, erősít meg. A külső ellentmondás ugyanakkor már nem az eddig vizsgált fogalom belső ellentmondása, hanem e fogalom ellentmondásának a lehetősége más fogalmakkal. A megismerés, belső szükségyszerűségtől hajtva, egy az eddig vizsgálnál általánosabb természet, illetve ezt visszatükröző fogalom ellentmondásainak a vizsgálatát kezdi meg, de most *eme tárgy* közvetlenségének a szintjén.

Az érzékiség szintje így magasabb fokon újra reprodukálódik. Nem mi, nem a megismerő tudat reprodukálja, hanem azért kényszerül újólagos reprodukálására, mert objektíve újra adódik számára.

*

A faji különbséggel kapcsolatban mindent elmondtunk, ami a nem-ellentmondás, illetve az ellentmondás elveinek érvényességét tekintve nélkülözhetetlen.

Faji különbségnek a „jegyek” ama típusát neveztük, amely típus a tételezett, illetve megoldott ellentmondás. Ez minden esetben egyszerre mindkét ellentétes oldal egysége, viszonya; olyan ellentétesek egysége, amelyek mindegyike maga is ellentétek egysége. Fokozati eltéréseik ennél fogva ennek az egységnek a különböző típusait fejezik ki, de minden itt-ben és most-ban egységükről van szó. A megismerésben ennyiben visszatértünk az itt-hez és a most-hoz, a magasabb szinten újra reprodukálódó érzéki közvetlenséghez.

A faji különbség szintjén adódó ellentmondásos ítéletekre ezért a nem-ellentmondás elve nem érvényes; feltétlen érvénye az ellentmondás elvének van, amelyet a külső ellentmondással kapcsolatban újra jelentkező nem-ellentmondás csak megerősít, aláhúz. — A továbbhaladás ugyanakkor a túlmenés az eddig vizsgált tárgyon, illetve fogalmán, minthogy a tárgy megismerése, adekvát tükörképének — fogalmának — a megalkotása alapján véve befejeződött. A továbbhaladás azonban a nem-ellentmondás, illetve az ellentmondás elvének az érvényességével kapcsolatban elvileg újat nem adhat. Ezért itt teljes joggal megállhatunk, vizsgálatainkat befejezhetjük.

IV.

Felmutattuk az ítéletek között lehetséges ellenmondások három legfontosabb típusát, tisztáztuk velük kapcsolatban a nem-ellentmondás, illetve az ellentmondás elvének az érvényességi fokát. Mindezt pedig az objektív valóság objektív dialektikájára alapozva végeztük el.

De formális logikusunk éppen azért formális logikus, mert reá vonatkozóan érvényes a szellemes tétel: az értelmeset összetévesztvén az ésszerűvel, a valóban ésszerűt ésszerűtlennek tartja. Ezért is, meg egyáltalában azt mondhatná: az objektív valóság dialektikus struktúrája nem ilyen — s ezen az alapon a nem-ellentmondási, illetve ellentmondási elv érvényességéről mondottakat kétségbe vonná. Ezért tanulmányunk befejezésül a következőket javasoljuk: Vessük el mindazt, amit a tárgy objektív dialektikájával kapcsolatban mondtunk, persze csak képletesen. (Abszolút értelemben erre úgysem képes senki.) Ne maradjon a kezünkben más, csak az egyébként létező ellentétes, illetve ellentmondásos ítélet-párok, s most ebben a helyzetben vizsgáljuk meg a nem-ellentmondás, illetve az ellentmondás elvének érvényességi fokát. — Formális logikusunk azt állítja, hogy a nem-ellentmondási elv bármely ítéletek közötti ellentmondás esetében, tehát abszolúte érvényes. Ha ez igaz, úgy — amint arra tanulmányunk bevezetőjében már utaltunk — az ítéletek általunk felmutatott tartalma nem változtat az érvényesség fokán, vagyis az érvényességnek mindenütt ugyanazokat a feltételeit, pontosabban feltétlenségeit kell megtalálnunk. Megfordítva: ha csak egyetlen olyan ítélet-pár is létezik, ahol a nem-ellentmondási elv érvényessége feltételekhez kötött, úgy az érvényesség állítólag abszolút, de legalábbis feltétlen foka nyilvánvalóan hamis vagy egyoldalú elképzelésnek bizonyul.

Tekintsük tehát az eddig vizsgált anyagot ebben az értelemben újra át; az olvasó látni fogja, hogy ennek a végső szempontnak az érvényesítése mit sem változtat az eddig mondottakon.

1. Vegyük először az ellentétesség kérdését.

Az érzékiben az ellentétesség a jól ismert *kontrárius* ellentét formájában lépett elénk. Pl. „Ez fehér” és „Ez fekete”. Világos azonban, hogy a kontrárius ellentét tulajdonképpen nem-ellentét, mert az ellentétesek között számtalan, esetleg végtelen közbenső mozzanat van, s ezért egyiknek a tagadása nem jelenti a másik jelenlétét, de a jelenlétnek még csak reális lehetőségét sem. Az érzéki síkján a lehetőség formális. Ezért az „Ez nem-fehér” ítéletből az „Ez fekete” éppoly kevésbé következik, ahogyan bármi egyéb sem, aminthogy semmi sem következik nála inkább. Ugyanez az eset természetesen az „Ez nem-fekete” ítélettel is.

Ezért a kontrárius ellentétet meg kell különböztetnünk az ítéletek közötti *reflexiós* ellentétől, amelyet a mondott tulajdonságokkal kapcsolatban tárgyaltunk. De vegyük mindenféle objektív dialektika nélkül az alábbi ítéleteket: „Ez bátor”, illetve „Ez gyáva”. Könnyű belátni, hogy nem ugyanazzal az ellentétességgel van dolgunk, mint az „Ez fehér” — „Ez fekete” ítélet-pár esetében. Minden dialektika nélkül világos, hogy míg a „fehér” jelenlétéből a „fekete” semmiféle módon nem következik egy adott tárggyal kapcsolatban, addig a reflexiós ellentétnél már másról van szó: ha valami „bátor”-nak bizonyul, úgy közvetlenül kétségtelenül csak bátor, de a „gyáva” feltétlenül megvan benne, ha pillanatnyilag esetleg rejtetten is. Szóval nem létezik olyan „valami”, ami abszolút értelemben bátor — és megfordítva: abszolút értelemben gyáva — lenne. — A reflexiós ellentétek ily módon *feltételezik* egymást, szemben a kontráriusan ellentétesekkel, bár ugyanabban az itt-ben és most-ban mindig csak az egyik közvetlen. Kifejeződik ez a különbség abban is, hogy az „Ez nem-bátor” vagy az „Ez nem-gyáva” ítélet nem jelenti ugyan közvetlenül az ellentétet, hanem mindkettő az ellentétek közötti átmeneti állapotra,

az indifferenciára utal, amely persze csak egyensúlyi pont; de a két ellentétes oldal között immár csak erre a harmadikra van lehetőség, míg a kontrárius ellentét esetében a lehetőségek száma tulajdonképpen végtelen.

Az ellentétesség harmadik típusa a faji különbség pozitív alakja. Mint-hogy azonban ez már az ellentmondás legérettebb formájának a visszatükrözése tételezett és megoldott formában, ezért az ellentmondás keretében foglalkozunk vele. — De megjegyezzük, hogy eszerint az ellentétesség különböző típusai nyilvánvalóan az ellentmondás kifejlődésének adott fokon fellépő legérettebb típusait jelentik; a végeredmény pedig ellentét és ellentmondás azonosítása.

2. Az ellentmondás alaptípusai a következők voltak:

a) A nemáltalános (az érzéki) jeggyel kapcsolatos ellentmondás; pl. „Ez vörös”, „Ez nem-vörös”. Ami a nem-ellentmondási, illetve az ellentmondási elv érvényességi fokát illeti: a nem-ellentmondás elve feltétlenül érvényes, míg az ellentmondás elve nem érvényes. (Az ellentmondás nem-ellentmondásként van, s ennyiben csak megerősíti a nem-ellentmondás érvényességének a feltétlenségét.) Az érvényesség feltétlenségére jellemző, hogy a világegyetem bármely érzéki-testi tárgyára is vonatkoztassuk ellentmondó ítéleteinket, együttesen igazak sohasem lehetnek.

b) Ha mármost formális logikusunk tétele a nem-ellentmondás elvének abszolút vagy korlátlan érvényéről igaz lenne, úgy nem volna szabad olyan egymásnak kontradiktórikusan ellentmondó ítélet-párt találnunk, amelyekkel kapcsolatban más feltétlenség, illetve feltételeesség érvényesülne. Ámde minden dialektika nélkül is könnyű belátni, hogy az általunk reflexiónak nevezett kontradiktórikus ellentmondásban levő ítélet-pár esetében a nem-ellentmondási elv érvényességi foka nem feltétlen — illetve, hogy az ellentmondás elve, ha korlátozottan is, de érvényesül.

Mint-hogy ez bármely reflexiós tulajdonságra nézve igaz, vegyük a már ismert „Ez bátor” és „Ez nem-bátor” ítéleteket. Vajon velük kapcsolatban korlátlan vagy feltétlen maradt-e a nem-ellentmondás elve? Ha igen, úgy két ítéletünk esetében is csak a nem-ellentmondás elve érvényesülhet, nevezetesen tehát a két ítélet — „Ez bátor” és „Ez nem-bátor” — együtt nem lehet igaz. Ha nem, úgy legalább még egy lehetőségnek kell fennállnia.

Nem kell különösebb ítélőerő annak a belátására, hogy ezekkel az ítélet-párokkal kapcsolatban a nem-ellentmondás elve csak a különböző vonatkozás feltételének bevezetése esetén érvényesül. „Ez bátor”, illetve „Ez nem-bátor” — *lehet*, hogy adott esetben csak egyikük igaz. De az is *lehet*, hogy egyik sem igaz, mert pl. az „Ez gyáva” ítélet fejezi ki az igazságot. Minthogy adódik olyan eset, hogy az első két ítélet fogja át a valóságos helyzetet, ezért jogos annak a kijelentése, hogy a nem-ellentmondási elv részben érvényes. Minthogy azonban egy harmadik eset is lehetséges, ha nem is több, csak egy harmadik, azért teljes joggal mondhatjuk, hogy ebben az értelemben az ellentmondás elve az, amelyik — ha korlátozott mértékben is, de — érvényes. Ami a tárgy természetét illeti, ott ehhez vita nem férhet.

A formális logikus tehát itt kénytelen bevezetni a „különböző, vonatkozás” feltételét. Minthogy ugyanis egy tulajdonság egyrészt vagy indifferens állapotban van, vagy megnyilvánul, ha pedig megnyilvánul, úgy az ellentétes formákban történik, ki kell mondani, hogy az ellentétes ítéletek közül mindig csak az egyik érvényes. Ha azután már tudjuk, hogy melyik éppen, úgy ezzel

kapcsolatban felállíthatjuk a nem-ellentmondás elvét. Egyszóval tudnunk kell, hogy melyik vonatkozás áll fenn: „A tulajdonság indifferens állapotban van” vagy „A tulajdonság megnyilvánult”. S ha az utóbbi az eset, úgy tudnunk kell, hogy a tulajdonság melyik ellentétes formában nyilvánult meg: pl. a bátor avagy a gyáva formájában-e. Csak amennyiben ezek a kérdések a vonatkoztatás révén tisztázva lettek, állíthatunk fel olyan reflexiós ellentmondású ítélet-párokat, amelyekre nézve a nem-ellentmondás elve valóban érvényes.

Elfogulatlanul szemlélve lehet-e tagadni, hogy a reflexiós ellentmondású ítéletek esetében a nem-ellentmondás elve csak korlátozott módon, csak feltételesen érvényes? ! Lehet-e tagadni, hogy éppen azért kell a „különböző vonatkozás” feltételét bevezetni, mert az ellentétes ítéletek közül mindkettő olyan jegyet tartalmaz, amely a kérdéses tárgy sajátja, s előre nem lehet tudni, hogy az ily módon összesen három lehetséges eset közül melyik forog éppen fenn? ! Világos: az ellentétes ítéletek együttes érvénye az ellentmondási elv érvényességét tanúsítja. Ám korlátozott ez az érvény azért, mert az ellentmondás reflexiós, s mert itt és most, egyszóval a különböző vonatkozásnak megfelelően nem is érvényes.

c) De az előbbieken legalább csak arról volt szó, hogy a nem-ellentmondási elv érvénye korlátozott. A faji különbséget tartalmazó ítéletek esetében viszont ez az érvényesség teljesen eltűnik. Az ilyen ítéletekre vonatkozóan, mint „Az emberi tevékenység — minden itt-ben és most-ban — természetére nézve anyagi is, tudati is”, vagy „Mozogni annyit tesz, hogy a mozgó tárgy minden itt-ben és most-ban van is, meg nincs is”, a nem-ellentmondási elv érvényét veszti. Ezekben az esetekben ugyanis már olyan ellentmondó ítéletekről van szó, habár esetleg egyetlen ítéletbe összefogva, amelyekben az ellentmondó állítmányok mindegyike *minden itt-ben és most-ban* közvetlenül jelen van. *Nincs többé különböző vonatkozás, csak egyazon vonatkozás*, mert például az emberi tevékenység minden itt-ben és most-ban anyagi is, tudati is; mert a mozgó tárgy minden itt-ben és most-ban van is, meg nincs is stb. stb. A nem-ellentmondási elv tehát *érvénytelen*é válik.

Nem változtat ezen az sem, hogy a feltárt, tételezett és megoldott ellentmondás birtokában a megismerés egyúttal már fel is vette magába a *továbbhaladás lehetőségét*, amennyiben most az eddig vizsgált tárgyat mint konkrét nemet ragadja meg *érzéki mozzanatként* nagyobb egységen — a nemek nemén — belül, elkezdvén máris ugyanazt a folyamatot, amelyen eddig végigment. A nem-ellentmondásnak ez az — újra feltétlen — érvénye az eddig vizsgált tárgyon *kívüli* szférában tehát részben az ellentmondás feltétlenné tétele, részben egy új megismerési folyamat megkezdésének a lehetősége.

Összegezve mondanivalónkat: kétségbevonhatatlan tény, hogy a nem-ellentmondás elve csak akkor tűnik korlátlan érvényűnek — és ott valóban az —, ha absztrakte ragadjuk meg, mint nem-ellentmondást *általában*, nem pedig konkrét típusai szerint. Az utóbbi magatartás, vagyis a dialektikus logika magatartása viszont pontosan feltárja a nem-ellentmondási elv érvényességének határait, s azt, hogy voltaképpen az ellentmondás elvének érvényéről van szó.

3. A dolog eszerint úgy áll, hogy a két ellentmondási elv ugyanannak az ellentmondási elvnek két egymással ellentétes oldala. Pontosabban megfogalmazva: van a gondolkodásban egy *ellentmondási elv*, amely azonban két

egymással ellentétes formában nyilatkozik meg. *A dialektikus ellentmondás a nem-ellentmondás és az ellentmondás elveinek egysége, viszonya.* Ha valaki az egységből csak a nem-ellentmondást emeli ki, úgy pusztán formális logikus, aki képtelen felfedezni a dialektikus logika terepnumát, s ezért a dialektikus logikát legjobb esetben is valami tévedésnek tekinti. Ha viszont valaki csak az ellentmondás elvét ragadja meg, amelyet így értelemszerűen a nem-ellentmondási elv. *puszta* ellentétéként képzel el, úgy dogmatikus módon tagadni fogja a formális logika érvényességét egyáltalában — ahogyan ez régebben meg is történt.

Az egyedül lehetséges valóban dialektikus logikai felfogása tehát e törvénynek, amikor is a kettő mindenkori egységét, viszonyaiknak meghatározott típusait feltételezzük. Nem azonban úgy, mintha e két „axióma-rendszer” érvényben, jelentőségben stb. csak *egymásmelletti* lenne, hanem ahogyan kell, ti. az alá- és fölérendeltség viszonyában, tehát az *ellentmondás* fejlődéseként. Eszerint az ellentmondás az, ami kezdetben önmaga ellentétéként, önmagának idegen formában, azaz mint nem-ellentmondás lép előnk. Azután részlegesen napfényre tör, hogy amiről tulajdonképpen szó van, az az ellentmondás, de az ellentmondás részben még mindig önmagának idegen formában létezik. Végül teljesen lehántja magáról idegenségét, s megjelenik nyíltan, közvetlenül mint ellentmondás. — Az általunk felmutatott ellentmondás-típusok csak ennek a folyamatnak a legfontosabb határállomásai voltak.

Ámde módfelett empirikusan, hogy ne mondjuk, „formális logikus módján” járna el az, aki számára a nem-ellentmondás korlátozódása azonosulna azokkal a különös típusokkal, amelyekről itt szó volt. Ennél mélyebbre kell ásni! Mert teljesen világos, hogy a nem-ellentmondás, még inkább a formális logika *egésze* alapján véve *a közvetlenségre korlátozódik*; szigorúan véve *az érzékiség*, részben pedig *a reflexiós tapasztalat nem-ellentmondása és logikája*. A faji különbség szintjén azután már az utóbbi részleges érvény is eltűnik.

A lényeges tehát az, hogy amikor a dialektikus logika a formális logikát, ezen belül a formális logikai gondolkodási alaptörvényeket, közelebből pl. a nem-ellentmondási elvet korlátozott érvényűnek tekinti, akkor ez annak kifejezése, hogy a formális logika az érzéki közvetlenség, a közvetlen tapasztalás logikája. Ez a logika ezért egyrészt csak az érzéki közvetlenségben feltétlen érvényű, másrészt objektív érvényű, mert ugyan a dialektikus logika határesetének bizonyul csupán, de objektív határesetének.

A legfontosabb azonban a következő:

A dialektikus materializmus feltételezi, hogy minden tudománynak van egy „euklideszi” vagy „klasszikus” formája, egy „aritmetikája”, nemcsak a geometriának, a fizikának vagy a matematikának. Mert minden tudomány tárgya objektíve rendelkezik tulajdon közvetlenségével, „érzéki”-„tapasztalati” oldalával, s így tudományos leírása először csak ennek a közvetlenségnek a leírása lehet. A tudományok tárgyainak azonban egyúttal általános természetük is van, s ezért a valóban döntő jelentőségű tény tárgyak közvetlenségének, a „klasszikus” leírásnak a meghaladása s a tárgynak tulajdon (belső) természetére alapján való megragadása. — Ki vitatná az euklideszi geometria, vagy a klasszikus fizika tételeinek a jelentőségét?! De a közvetlenségnek ezek a tételei nem vonatkoznak a tudomány tárgyának belső természetére, rájuk támaszkodva nem lehet az új problémákat megoldani. (Magyarázni csak visszafelé lehet, „az ember anatómiájából a majom anatómiáját”.)

Ahol persze a tudománynak ez a két ellentétes oldalra való szétesése s a kettő egységének a kialakulása még nem ment végbe, ott a pusztán értelem-szerű, a nem-dialektikus gondolkodás a marxizmus-leninizmus klasszikusainak ezt a rendkívül fontos tudományelméleti megállapítását elutasítja, illetve idevágó kijelentéseiknek csak egészen konkrét tartalmát nézi. Formális logikusunk is esetleg készséggel elismeri, hogy Engels ismert megállapításai helyesek pl. a geometriát illetően, de a logika tudománya tekintetében erről hallani sem akar.

A dolog azonban nem formális logikusunk szubjektív óhajain múlik; a tárgy objektív természete előbb-utóbb utat tör magának a logika területén is.

ПРИНЦИП ПРОТИВОРЕЧИЯ В ФОРМАЛЬНОЙ И ДИАЛЕКТИЧЕСКОЙ ЛОГИКАХ

Ласло Эрдеи

В статье рассматривается один из основных законов *мышления* — принцип противоречия. Согласно формальной логике этот принцип является принципом не-противоречивости, поскольку он говорит о том, что два суждения, контрадикторно противоречащие друг другу, никогда не могут быть одновременно истинными. Однако, по своей форме, взятой в смысле диалектической логики, это — принцип противоречия, т. е. установления того, что два контрадикторно противоречивых друг другу суждения *в данном случае* могут быть истинными, и даже что они истинны только вместе взятые.

1. Формальная логика не признает правильности выдвижения принципа противоречивости. Согласно этому воззрению существует только принцип не-противоречивости с абсолютным, т. е. неограниченным действием. (Не может быть двух таких противоречивых друг другу суждений, которые, относясь к тому же субъекту, в данное место и время могли бы быть одновременно истинными.) Итак, формальная логика отождествляет понятие противоречия между суждениями с понятием логической ошибки.

Диалектическая логика считает, что принцип не-противоречивости является лишь *предельным случаем*, но реальным предельным случаем принципа противоречивости. Поэтому он действителен в мышлении, хотя и эта действительность является не абсолютной, а ограниченной. И наоборот: такое же отношение в связи с принципом противоречивости. Итак: существуют противоречивые суждения, в связи с которыми принцип не-противоречивости непременно имеет силу, а принцип противоречивости не имеет силы. Однако есть и такие противоречивые суждения, в отношении которых принцип не-противоречивости имеет силу только частично, потому что и принцип противоречивости действует в них. И, наконец, есть и такие противоречивые суждения, в отношении которых принцип не-противоречивости теряет свою силу, поскольку в них действует только принцип противоречивости.

Основная мысль настоящей статьи заключается в следующем: формальная логика рассматривает принцип не-противоречивости как безгранично действующий принцип несмотря на то, что она никогда не исследовала, выражают ли контрадикторно противоречивые суждения всегда то же самое противоречие. Поэтому нами были исследованы разные случаи противоречивых суждений и мы пришли к тому выводу, что так в случае противоположности между суждениями как и в случае противоречия между суждениями обнаруживаются три различных основных типа, если оставить в сторону подклассы возможных случаев. Подробное и конкретное описание этих основных типов дается в 1—3 главах настоящей статьи.

2. С точки зрения формальной логики диалектическая логика неправильно отождествляет так называемые диалектические противоречия с противоречиями мышления, или точнее, с (контрадикторным) противоречием между суждениями. Расхождение получается вследствие того, что «знак» *non-A* в действительности не существует. (Значит, нет, например «не красных», «не смелых», поскольку эти выражения обозначают неопределенность, а в действительности существуют лишь определенные, конкретные предметы.) Автор статьи стремится показать и то, что формальная логика, с одной стороны неправильно трактует содержание «*non-A*», а, с другой стороны, что и в процессе познания

и в объективной действительности существуют так называемые неопределенные, неконкретные состояния, а, в третьих, что конкретностью формальная логика признает только чувственную конкретность, поскольку она не знает другой конкретности, в том числе конкретности *понятия*.

3. Согласно сказанному диалектическая логика — это не только что-то противоположное формальной логике, так как ее задача заключается в отражении полной логики мышления. *Полная же логика мышления — это единство и взаимодействие обеих логик.* (Итак, диалектическая логика является с одной стороны противоположностью формальной логики, а, с другой стороны, она, собственно говоря, представляет собой высший синтез единства обеих логик.)

Разный подход логицистов к вопросу соотношения логических дисциплин выражается также в случае принципов противоречия. Тот, кто считает формальную логику единственно возможной логикой, тому принцип не-противоречивости представляется абсолютным, или он видит только различия между противоречиями мышления и так называемыми диалектическими противоречиями. И наоборот, тот, кто признает только диалектическую логику, тот признает только силу принципа противоречия, и считает противоречия мышления и диалектики абсолютно тождественными, при чем он, может быть, соблюдает качественные различия материи и сознания.

В истории логики представлены оба крайних случая. Правильная же позиция, по мнению автора, заключается в том, что обе логики имеют свою сферу действия, более того, диалектическая логика представляет собой конкретизованное отношение обеих логик, значит, она и в этом отношении самостоятельная логическая дисциплина. (Следовательно, при разработке диалектической логики нельзя ограничиваться указанием на то, что она является противоположностью формальной логики.) Таким образом соотношение формальной и диалектической логики *не сочинительное*, а взаимно-подчинительное, и в этом единстве более подчеркнутую сторону представляет диалектическая логика, поскольку формальная логика оказывается только простым предельным случаем логики мышления.

THE PRINCIPLE OF CONTRADICTION IN FORMAL AND DIALECTICAL LOGIC

by L. Erdei

The study examines a basic law, the principle of contradiction. This, according to formal logic, is a non-contradictory principle for it asserts that two contradictorily opposed judgments cannot both be true. This principle, according to dialectical logic means that *in a given case* two contradictorily opposing judgments may both be true and only taken together are true.

1. Formal logic does not justify the setting up of contradictory propositions, holding that there is only a non-contradictory one, the validity of which is absolute, i.e., unlimited (there are no two contradictorily opposed judgments which, in regard to the same subject, could be true in the same place at the same time). Accordingly formal logic identifies the concept of contradiction between judgments with that of logical fallacy.

In regard to dialectical logic the principle of non-contradiction is only a border case, albeit a true border case of the principle of contradiction. Therefore to an extent it is valid in reasoning, although this validity is not absolute but delimited and vice versa, this is also true for the principle of contradiction. Therefore there are such contradictory judgments for which the principle of non-contradiction is certainly valid, while the principle of contradiction is not. In addition we also have such contradictory judgments for which the principle of non-contradiction is only partially true since the principle of contradiction also applies. Finally we find contradictory judgments which negate the principle of non-contradiction; to these only the principle of contradiction applies.

The central theme of the study is: the non-contradictory principle of formal logic is regarded as unlimited although it has not been examined whether contradictorily opposed judgments always express the same contradiction or not. Therefore the various cases of contradictory judgments treated here bring about the result that both the opposition and contradiction between judgments form three basic types. The paper is not concerned with the possible sub-cases. A detailed study of these concrete basic types are found in the first three chapters.

2. According to the formal logician the dialectical logician unpermissibly identifies dialectical contradictions with those in thinking, or more exactly with the (contradictory) oppositions set up between the judgments. The difference between the two lies in that a non-A type notation does not exist in reality. (Therefore, for example, "non-red", "non-courageous", etc. do not exist since these express indefiniteness, while in reality there are only definite concrete things.) The study is also attempts to prove that, on one hand, formal logic faultily interprets the content of non-A and, on the other hand, that even in cognition and objective reality there exist such indefinites, non-concrete states and finally that formal logic lists only *sensuous* concreteness under the heading of concreteness, for no others, especially those of concept, are recognized.

3. Thus dialectical logic is not simply opposed to formal logic since its purpose is to reflect the *entire* logic of thinking *which is precisely the unity, the interpenetration of the two*. (Therefore dialectical logic is, on one hand, opposed to formal logic, while on the other it is the synthesis of the unity of the two actually on the highest level.

The logician's view about the relation of these logical disciplines may even be studied in regard to the principles of contradiction. If only formal logic is possible the validity of the principle of non-contradiction is regarded as absolute or rather only the differences between the contradictions of thinking and the so-called dialectical contradictions are noted. Those who accept only dialectical logic as true regard only the principle of contradiction valid and the contradictions in dialectics and thinking as absolutely identical, although it may be possible that they probably consider the qualitative differences of mind and matter.

The history of logic provides examples of both extremes. In my view the correct stand, contrary to these, recognizes that both types have their objective sphere of validity and that dialectical logic is the concrete relation of the two. Even in this sense dialectical logic remains an independent logical discipline. (In discussing dialectical logic we may not end by simply showing that it opposes formal logic.) From this it follows that formal and dialectical logic are not coordinates but sub- and super-ordinates. In this unity the more important side is dialectical logic since formal logic is only a simple offshoot of the logic of thinking.